

Osmanlı Askerî Teşkilatında Alay Müftülüğü ve Hafız İzzet Efendi'nin Cihada Dair Kaleme Aldığı Risalesi Üzerine Bir İnceleme

Mehmet Emin Nas

0000-0002-4815-9446 | memin.nas@igdir.edu.tr

İğdir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, İğdir, Türkiye

ROR ID: [05jstgx72](https://orcid.org/05jstgx72)

Öz

Osmanlı tarihi açısından son dönem, oldukça kritik sorunların yaşandığı ve birçok alanda önemli değişimlerin gerçekleştiği bir zaman aralığını temsil eder. Bu dönemde uzun yıllar boyunca Osmanlı yönetimi altında kalan toprakların birer birer kaybedilmesi ve özellikle Balkan Savaşları'nda yaşanan ağır kayıplar, Osmanlı Devleti'ni birçok ciddi sorunla karşı karşıya bırakmış; toplumun askerî, siyasi ve sosyal dinamiklerini derinden etkilemiştir. Bu çerçevede kadınların peçelerinin kaldırılması ve halka şapka giydirilmesi gibi kültürel dönüşüm politikalarına dikkat çekerek, benzer uygulamaların gerekli tedbirler alınmadığı takdirde Anadolu'da da vuku bulabileceğine işaret etmesi, müellifin üzerinde durduğu önemli hususlardan biridir. Çalışmamıza konu olan Hacı Hafız İzzet Efendi de bu rütbeyle orduda görev yapmış, cephede bulunduğu dönemde ise incelememize konu olan risalesini kaleme almıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Balkan Harbi'nin yaşandığı zaman diliminde Osmanlı askerî teşkilatından alay müftüsü Hafız İzzet Efendi'nin cihada dair kaleme aldığı risale gerek Osmanlı ordusunun durumu gerek o dönemde yaşanan olaylar ve cihat mefhumu açısından önemli bir arşiv vesikasıdır. Bu risale, daha çok askerlere cihadın önemini âyet ve hadisler eşliğinde ve zaman zaman menkıbelerle anlatmayı hedeflemektedir. Müellifin, anlatısı boyunca dikkat çektiği, yaşanmakta olan ve eğer tedbir alınmazsa yaşanabilecek olayları Balkanlar'daki durumla kıyaslayarak aktarması dikkat çekicidir. Bu çalışmada, Osmanlı askerî teşkilat yapısı içerisinde mühim bir yere sahip olan alay müftülüğü rütbesinin kurumsal konumu ve işlevi ele alınacak; ardından, Osmanlı Devleti'nin söz konusu dönemdeki askerî, siyasi ve toplumsal yapısına kısaca temas edilecektir. Bu çerçevede oluşturulduktan sonra, çalışmanın asıl konusunu teşkil eden Alay Müftüsü Hafız İzzet Efendi ve özellikle onun cihada dair kaleme aldığı *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiril-Muvahhidîn* adlı risale üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda risale, içerik ve muhteva bakımından genel bir değerlendirmeye tabi tutulacak; dikkat çekici bazı ifadeler doğrudan aktarılacak ve bunlar üzerinden bazı yorumlara yer verilecektir. Hafız İzzet Efendi ve risalesine yönelik herhangi bir akademik çalışmanın bulunmaması, bu değerlendirmeyi alana katkı sunacak özgün bir girişim niteliğine büründürmektedir. Ayrıca söz konusu risalenin transkripsiyonlu tam metni, hacminin genişliği dolayısıyla bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmış olup, ayrı ve müstakil bir çalışma olarak sunulacaktır. Araştırmamızın ulaştığı temel sonuç şudur ki, söz konusu risale, Balkanlar'da yaşanan mezalimi merkeze alarak dinî ve kültürel kimliğin muhafazasının hayati önemine dikkat çeken, askerî-manevî içerikli bir risaledir. Camilerin kiliseye çevrilmesi, medreselerin kapatılması ve tekkelerin tahkir edilmesi gibi uygulamalar, müellife göre sadece yerel trajediler değil, Anadolu için de ciddi uyarılardır. İsim değiştirme, kadınların peçelerinin kaldırılması ve halka şapka giydirilmesi gibi kültürel dönüşüm politikalarına da dikkat çekilerek, dinî kimliğin zedelenmesinin toplum üzerinde derin etkiler bırakacağı vurgulanmaktadır. Eserin son bölümlerinde yer alan dualar ve coşkulu hitaplar, metnin sadece teorik değil, aynı zamanda cephede fiilen okunmak üzere hazırlandığını ortaya koyar. “Gazâ, hacdan mukaddesdir” ve “Şeriatsız Müslüman olmanın akıbeti rezalettir” gibi ifadeler, müellifin itikadi sağlamlığını, siyasi ferasetini ve ahlâkî kaygılarını yansıtır. İttihadın zafer, tefrikanın ise hezimet getireceği yönündeki vurgular, günümüz Müslüman toplumları için de geçerli evrensel mesajlar sunmaktadır. Eser, yalnızca bir dönemin askerlerine yönelik değil; İslâm ümmetine hitap eden tarihî, fikhî ve manevî bir uyanış çağrısıdır. Balkanlar'daki zulümler üzerinden yapılan ikaz, dinî değerlerin ihmal

edilmesinin tehlikelerini gözler önüne sermektedir. Bu yönüyle risale hem dönemin ruhunu yansıtan hem de geleceğe mesaj taşıyan kıymetli bir metindir.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Osmanlı, Alay Müftüsü, İzzet Efendi, Cihad

Atıf Bilgisi

Nas, Mehmet Emin. "Osmanlı Askerî Teşkilatında Alay Müftülüğü ve Hafız İzzet Efendi'nin Cihada Dair Kaleme Aldığı Risalesi Üzerine Bir İnceleme". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (Mart 2026), 267-301. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1794439>

Geliş Tarihi	01.10.2025
Kabul Tarihi	02.02.2026
Yayın Tarihi	15.03.2026
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı araçlardan sınırlı ölçüde yararlanılmıştır. Yapay zeka, yalnızca dil kontrolü, yazım desteği ve biçimsel düzenlemelerde yardımcı bir araç olarak kullanılmış; içerik üretiminde, bilimsel değerlendirmelerde ve sonuçların yorumlanmasında yazarın akademik sorumluluğu ve katkısı esas alınmıştır. Çalışma, bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde yürütülmüştür.
Yapay Zeka Kullanımı	
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	ethicalahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Regimental Mufti in the Ottoman Military Organization and An Analysis of Hāfız İzzet Efendi's Treatise on Jihad

Mehmet Emin Nas

[0000-0002-4815-9446](mailto:memin.nas@igdir.edu.tr) | memin.nas@igdir.edu.tr

Iğdır University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Iğdır, Türkiye

ROR ID: [05jstgx72](https://orcid.org/05jstgx72)

Abstract

From the perspective of Ottoman history, the late period represents a timeframe marked by critical challenges and profound transformations across many spheres. During this era, territories that had remained under Ottoman rule for centuries were gradually lost, and the heavy defeats suffered particularly in the Balkan Wars confronted the Ottoman State with a series of serious problems. These developments deeply affected the military, political, and social dynamics of the society. Within this context, the author draws attention to cultural transformation policies such as the removal of women's veils and the imposition of hats on the public, warning that similar developments could also occur in Anatolia if the necessary precautions were not taken. Hacı Hafız İzzet Efendi, the subject of this study, served in the army with the rank of regimental mufti and authored the treatise examined here during his time at the front. Written during the period of the Balkan Wars shortly before the First World War, the treatise on jihad authored by Hafız İzzet Efendi, who served as a regimental mufti within the Ottoman military organization, constitutes an important archival document both for understanding the condition of the Ottoman army and for shedding light on the events of the time and the concept of jihad. The treatise primarily aims to explain the significance of jihad to soldiers through Qur'ānic verses and prophetic traditions, occasionally supplemented with exemplary narratives and anecdotes. A notable feature of the author's discourse is his frequent comparison between the ongoing events and the situation in the Balkans, highlighting both the crises already experienced and those that could occur if appropriate measures were not taken. In this study, the institutional position and functions of the rank of regimental mufti, an important role within the Ottoman military organization, will first be examined. Subsequently, brief attention will be given to the military, political, and social structure of the Ottoman State during the relevant period. After establishing this framework, the study will focus on Hacı Hafız İzzet Efendi, particularly on his treatise concerning jihad entitled *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn* (Admonitions of Jihad and Religion for the Soldiers of the Monotheists). In this context, the treatise will be evaluated in terms of its content and thematic structure; several striking passages will be quoted directly and accompanied by analytical commentary. The absence of any previous academic study on Hafız İzzet Efendi and his treatise renders this evaluation an original scholarly contribution to the field. Moreover, the full transcribed text of the treatise is excluded from the scope of this study due to its length and will be presented separately as an independent work. The principal conclusion of this research is that the treatise constitutes a military-spiritual text that emphasizes the vital importance of preserving religious and cultural identity, taking the atrocities experienced in the Balkans as its central reference point. According to the author, practices such as the conversion of mosques into churches, the closure of madrasas, and the humiliation of Sufi lodges are not merely local tragedies but also serious warnings for Anatolia. Attention is likewise drawn to cultural transformation policies such as the changing of names, the removal of women's veils, and the imposition of hats on the public, emphasizing that the erosion of religious identity would leave profound effects on society. The prayers and impassioned addresses found in the concluding sections of the work indicate that the text was prepared not merely as a theoretical treatise but also to be read directly at the front lines. Expressions such as "Ghazā is more virtuous than pilgrimage" and "The fate of being a Muslim without the Sharī'a is disgrace" reflect the author's

theological firmness, political foresight, and moral concerns. The emphasis that unity leads to victory while division results in defeat offers universal messages that remain relevant for contemporary Muslim societies. The treatise addresses not only the soldiers of its own time but also the wider Muslim community as a historical, jurisprudential, and spiritual call for awakening. The warnings articulated through the atrocities in the Balkans reveal the dangers of neglecting religious values. In this respect, the treatise stands as a valuable text that both reflects the spirit of its age and conveys enduring messages for the future.

Keywords

Islamic Law, Ottoman Empire, Regimental Mufti, İzzet Efendi, Jihad

Citation:

Nas, Mehmet Emin. "The Regimental Mufti in the Ottoman Military Organization and an Analysis of Hâfız İzzet Efendi's Treatise on Jihad". *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 13/1 (March 2026), 267-301. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1794439>

Date of Submission	10.01.2025
Date of Acceptance	02.02.2026
Date of Publication	03.15.2025
Peer-Review	Double anonymized / Two External
Ethical Statement	This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Use of Artificial Intelligence	Artificial intelligence-based tools were used to a limited extent in the preparation of this study. AI was employed only as a supportive tool for language editing, writing assistance, and formal structuring; the production of content, scientific evaluation, and interpretation of results remain the full responsibility and contribution of the author. The study has been conducted in line with scientific research methods and academic ethical principles.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son dönemleri, siyasi, askerî ve toplumsal açılardan çok yönlü krizlerin yaşandığı, imparatorluğun bekasını doğrudan tehdit eden gelişmelerin peş peşe yaşandığı bir buhran devrini temsil etmektedir. Özellikle Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında yaşanan ağır askerî yenilgiler, sadece geniş toprak kayıplarına neden olmamış; aynı zamanda devletin merkezî idari yapısını, toplumsal bütünlüğünü ve özellikle ordu teşkilatını derinden sarsmıştır. Yüzyıllar boyunca İslâm dünyasında askerî kudretiyle temayüz etmiş olan Osmanlı ordusu, bu dönemde yalnızca maddî anlamda değil, manevî planda da ciddi bir çözülme yaşamış; bununla birlikte, ordu içerisindeki dinî ve moral destek unsurları, söz konusu çözülmeye karşı bir direnç hattı olarak öne çıkmıştır.

Osmanlı devlet teşkilatında dinî otorite, yalnızca ibadet alanıyla sınırlı bir yapı değil; hukukî, siyasi ve askerî sahalarda etkili olan çok boyutlu bir kurumdur. Bu çerçevede müftülük kurumu, tarih boyunca hem toplumsal vicdanı şekillendiren hem de devletin meşruiyet zeminini güçlendiren temel dinî otoritelerden biri olarak işlev görmüştür. Müftüler, verdikleri fetvalarla toplumun dinî yönelişlerini belirledikleri gibi devlet politikalarının dinî meşruiyetini destekleyen önemli bir referans noktası olmuşlardır.

Bu geniş yapının askerî teşkilata yansıyan boyutunu ise alay müftülüğü oluşturmaktadır. Özellikle savaş dönemlerinde ordunun dinî ve moral direncini ayakta tutmakla görevli olan alay müftüleri, Osmanlı askerî hiyerarşisi içinde kritik bir konuma sahiptir. Alay müftülüğü, askerî moral gücünü beslemekten ibaret bir görev olmayıp, aynı zamanda savaşın fikhî boyutlarını açıklayan, askerî disipline dinî bir temel kazandıran ve düşmanın ideolojik söylemlerine karşı bilinç oluşturan bir dinî rehberlik makamı olarak öne çıkar.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunda kurumsallaşan alay müftülüğü, Osmanlı askeriyesi içerisindeki dinî meşruiyet zemininin yeniden inşasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda alay müftüleri yalnızca askerî protokol içinde birer rütbe sahibi din adamı değil; aynı zamanda vaaz, irşad ve eğitim gibi işlevleriyle askerî birliklerin manevî liderliğini de üstlenmişlerdir. Bu yönüyle alay müftülüğü hem Osmanlı askerî yapısının hem de din-devlet ilişkilerinin özgün bir tezahürü olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmanın odak noktasını teşkil eden Alay Müftüsü Hacı Hafız İzzet Efendi tarafından kaleme alınan *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn* adlı risale, söz konusu askerî-dinî misyonun pratik bir yansıması niteliğindedir. Risale, Balkan Savaşları'nın hemen ertesinde kaleme alınmış olup, ordunun moral çöküntüsüne karşı dinî motivasyonu canlandırma amacı taşımaktadır. Âyetler, hadisler, menkıbeler ve tarihî kıssalar eşliğinde cihadın anlam ve mahiyetini açıklayan bu metin; sadece bir vaaz değil, aynı zamanda toplumun yeniden dirilmesi için ortaya konmuş güçlü bir manevî seferberlik çağrısıdır. Cihadın askerî boyutunun ötesine geçen ahlâkî ve toplumsal yönlerine vurgu yapan müellif, düşman istilâsı altındaki topraklarda cihadı *farz-ı ayn* olarak nitelendirmekte; gazâyı hacdan üstün görmekte ve maddî desteklerin sadaka-i câriye hükmünde olduğunu ifade ederek halkı dinî-millî bir seferberliğe davet etmektedir.

Eserde özellikle Balkanlar'da yaşanan mezalimlere yapılan atıflar dikkat çekmektedir. Camilerin kiliseye çevrilmesi, medreselerin kapatılması ve tekke-zaviyelerin tahkir edilmesi gibi uygulamalar, sadece tarihî trajediler olarak değil, aynı zamanda Anadolu'ya yönelik potansiyel tehditlerin habercisi olarak ele alınmaktadır. Müellifin bu bağlamdaki uyarıları, dinî ve kültürel kimliğin korunması gereğine işaret eden önemli birer tarihî şerh niteliğindedir. Bu çerçevede kadınların peçelerinin kaldırılması ve halka şapka giydirilmesi gibi kültürel dönüşüm politikalarına dikkat çekerek, benzer uygulamaların gerekli tedbirler alınmadığı takdirde Anadolu'da da vuku bulabileceğine işaret etmesi, müellifin üzerinde durduğu diğer önemli konulardır. Risalenin son bölümlerinde yer alan dualar, motivasyon cümleleri ve askerî hitaplar, metnin sadece teorik değil; aynı zamanda cephede fiilen kullanılmak üzere yazılmış pratik bir rehber olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda “Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn”, yalnızca bir dönemin askerî söylemine ışık tutmakla kalmayıp; aynı zamanda İslâm toplumunun karşı karşıya kaldığı çözümlere karşı geliştirilen dinî, ahlâkî ve siyasi bir reaksiyonun metinsel ifadesi olarak da önem arz etmektedir. Cihad kavramı üzerinden şekillenen bu metin, İslâm ümmetine yönelik bir uyanış çağrısı niteliği taşımakta hem tarihî hafızayı diri tutmakta hem de dinî değerlerin toplumsal bilinçte nasıl muhafaza edilmesi gerektiğine dair örnek teşkil etmektedir.

Çalışmamıza dair yapılan literatür taramasında, Hafız İzzet Efendi ve onun kaleme aldığı *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn* risalesine yönelik müstakil bir araştırmaya rastlanmamıştır. Risalenin doğrudan konusu olmasa da Osmanlı askerî teşkilatında din görevlilerinin konumunu ele alan bazı çalışmalarda “alay müftülüğü” kurumuna kısaca temas edildiği görülmektedir. Ancak bu çalışmalar, alay müftülüğünün kurumsal çerçevesine dair genel bilgiler sunmakla birlikte, Hafız İzzet Efendi'nin şahsı veya onun söz konusu risalesi üzerinde durmamaktadır. Bu yönüyle mevcut çalışma, hem müellifin askerî-dinî kimliğini hem de risalenin muhtevasını merkeze alması bakımından literatüre özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Risalenin transkripsiyonlu tam metni ise hacminin genişliği sebebiyle bu çalışmaya dâhil edilmemiş olup, müstakil bir çalışma olarak ayrıca hazırlanacaktır.

Bu doğrultuda çalışma, öncelikle Osmanlı Devleti'nin son dönemine genel bir bakış sunarak dönemin askerî, siyasî ve toplumsal şartlarını ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Ardından, Osmanlı müftülük kurumunun genel çerçevesi ele alınmakta ve bu yapının askerî teşkilattaki tezahürü olan alay müftülüğü rütbesinin kurumsal konumu ile işlevleri incelenmektedir. Bu arka plan oluşturulduktan sonra, araştırmanın merkezinde yer alan Alay Müftüsü Hacı Hafız İzzet Bey tanıtılmakta ve müellifin cihada dair kaleme aldığı *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn* adlı risalesi içerik ve amaç bakımından değerlendirilmektedir. Son olarak, risalede öne çıkan bazı dikkat çekici ifadeler ve temalar analiz edilerek, metnin dönemin dinî-askerî söylemine katkısı ortaya konulmaktadır.

1. Osmanlı Devleti'nin Son Dönemine Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nin tarihsel gelişimi incelendiğinde, uzun süre boyunca geleneksel yapısını koruduğu ve Batı dünyasının etkisinden büyük ölçüde bağımsız bir şekilde varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ancak özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik sarsıntılar, bu yapının dönüşümünü hızlandırmıştır. Savaşlar ve işgallerin yol açtığı krizler

yalnızca devletin merkezî yapısını değil, toplumsal düzeni de derinden etkilemiş; bu süreçte fikir ve inanç sistemleri sorgulanmış, modernleşme arayışları gündeme gelmiştir.

18.Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti, giderek derinleşen krizler karşısında yapısal reformlara yönelmiştir. 19. yüzyılda Avrupa karşısında askerî açıdan zayıfladığını fark eden devlet, kapsamlı yenileşme çabalarına girişmiştir. Ancak bu dönemde Ruslarla yaşanan savaşlar, ciddi toprak kayıpları, azınlık isyanları ve büyük güçlerin baskıları Osmanlı'yı çöküş sürecine sürüklemiştir. 1875'te Balkanlar'da başlayan isyanlar, kısa sürede iç savaş boyutuna ulaşmış, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) büyük bir yenilgiyle sonuçlanmıştır. Berlin Antlaşması'yla Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan bağımsızlık kazanmış; Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılmıştır. Bu kayıplar neticesinde Müslüman halk büyük acılar yaşamış, katliam ve yağmalamalara maruz kalmış, yüz binlercesi Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır.

II. Abdülhamid, tahtta bulunduğu sürece Balkan devletleri arasındaki anlaşmazlıkları kışkırtarak bu devletlerin Osmanlı'ya karşı birleşmesini engellemeye çalıştıysa da II. Meşrutiyet'in ilânı (1908) sonrasında bağımsızlık ilanları ve isyanlar hız kazanmıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti en buhranlı dönemlerinden birini yaşamıştır. 1911'de başlayan Trablusgarp Savaşı sürerken, İtalya On İki Ada'yı işgal etmiş, İstanbul'u tehdit etmeye başlamıştır. Ardından Balkan Savaşı patlak vermiş; doğuda Bulgaristan, batıda ise Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Arnavutluk ile savaşmıştır. Bu savaşlar kara ve deniz cephelerinde ağır kayıplarla sonuçlanmış, Osmanlı Devleti Makedonya, Selanik, Manastır ve Arnavutluk gibi önemli topraklarını kaybetmiştir.

1913'te Balkan devletleri kendi aralarında çatışmaya başlayınca Osmanlı Devleti Edirne ve Kırklareli'ni geri alabilmiştir. Ancak bu süreçte Rumeli'de yaşayan yüz binlerce Müslüman, katliam ve baskılar nedeniyle Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmış; sadece Edirne'de 225.000'den fazla Müslüman açlıktan hayatını kaybetmiştir. Antlaşmalarla Müslümanların hakları tanınmış olsa da baskı ve zulüm sona ermemiş, göç hareketleri günümüze kadar sürmüştür.

Balkan Savaşları,¹ Osmanlı tarihinde yalnızca toprak kayıplarına yol açan bir askerî yenilgi değil, aynı zamanda toplumsal ve demografik dengeleri sarsan bir dönüm noktası olmuştur. Balkan felaketi, Osmanlı kamuoyu nezdinde yalnızca yazılı kaynaklardan öğrenilen bir tarih değil, doğrudan deneyimlenen acılar silsilesi olarak hafızalara kazınmıştır.

Balkan Savaşları'nın ardından gündeme gelen Ermeni reformu, Anadolu'nun paylaşılması sürecinin habercisi olmuştur. Bu gelişmelerin gölgesinde Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na katılmış; ordularını Kafkasya, Irak, Filistin-Suriye, Sina-Mısır, Arabistan, Çanakkale ve Galicya gibi çeşitli cephelere göndermek zorunda kalmıştır. 14 Kasım 1914'te ilan edilen "Cihâd-ı ekber" ile tüm Müslümanlar din savaşı için çağrılmışsa da beklenen çapta bir

¹ Ayrıntı için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913)*, I. Cilt (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993); Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913)*, I. Cilt, Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993).

direnış gerekleşmemiştir². Sarıkamış'ta ağır kayıplar verilmiş, Süveyş Kanalı harekâtı başarısız olmuştur³.

2. Osmanlı Devleti'nde Müftülük Kurumu ve Askerî Yapı İçindeki Alay Müftülüğü

Osmanlı Devleti'nin idari yapısı temelde iki ana sınıftan oluşmaktaydı: “Ümera” ve “ulema”. Ümera sınıfı; Enderun ve saray okullarında eğitim almış, sancakbeyi, beylerbeyi ve vezirlik gibi askerî ve idari rütbelere sahip kişilerden meydana gelmekteydi. Ulema sınıfı ise kadılık, müftülük ve müderrislik gibi dinî ve ilmî görevleri yerine getiren bireylerden oluşmaktaydı. Ulema sınıfına mensup müftüler, yalnızca fetva verme görevini üstlenmekle kalmayıp sosyal, idari ve askerî pek çok alanda da önemli roller icra etmişlerdir. Dinî açıdan halkın sorularına cevap vererek toplumsal meselelerin çözümüne katkı sağlamış; idari ve sosyal hayatta da etkili olmuşlardır. Askerî alanda ise vatan savunması adına kritik görevler üstlenmiş, kahramanlıklarıyla birçok başarıya imza atmışlardır.

Çalışmamızın konusu olan risale ve müellifi üzerinde durmadan önce müellifimizin bir alay müftüsü olması hasebiyle, Osmanlı Devleti'nde müftülük kurumunun tarihî gelişimi ele alınacaktır. Bu bağlamda müftülerin görev ve sorumlulukları ile birlikte, devlet ve özellikle askeri teşkilat içerisindeki statüleri kısaca incelenecek, ardından müftü olan ve askeri teşkilatta önemli görevler üstlenmiş olan müellifimizin hayatına dair bilgilere yer verilecektir. Çalışmamızın ana odağını oluşturan cihada dair risalesi, farklı açılardan değerlendirilecek ve risale ile ilgili dikkat çekici noktalar üzerinde durulacaktır.

2.1. Müftülük Kavramı: Sözlük ve Terim Anlamı

“İftâ” ve “fetvâ” kelimeleri, sözlük manası itibarıyla Arapçada “fetâ” (genç, güçlü delikanlı) kökünden türemiştir. Buradan hareketle, bir müftünün fetva vermesi, belirsiz olanı güçlendirmesi ve meseleyi açıklığa kavuşturması olarak yorumlanabilir. Fetvâ (fütyâ, çoğulu fetâvâ, fetâvî), sözlükte “bir olayın hükmünü açıklayan veya hükmünü koyan, güçlükleri çözen kuvvetli cevap” anlamındadır.⁴ Fıkıh literatüründe fetva, “belirli bir zorunluluk taşımaksızın bir meselenin şer'î hükmünü açıklamak olarak tanımlanır.”⁵ Başka bir tanımda ise fetva “kendisine soru sorulan bir meselenin deliliyle birlikte şer'î hükmünü açıklamak” şeklinde ifade edilir⁶.

² Meltem Kol, *Birinci Dünya Savaşında Psikolojik Bir Operasyon Olarak Cihad-ı Ekber İlanı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

³ Ayrıntı için bkz. “Fetva: Şartları ve Adabı”, Uluslararası İslam Fıkıh Akademisi (Erişim 04 Nisan 2025); Kemal Beydilli, “Osmanlılar”, TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 04 Temmuz 2025).

⁴ Ebû Abdurrahmân el-Halîl b Ahmed b 'Amr b Temîm el-Ferâhîdî el-Basrî, *Kitâbü'l-'Ayn*, ed. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî (Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 8\137; Muhammed b. Mükerrrem el-Efrîkî el-Mısrî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2003), 15-147; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-Luğa*, ed. Muhammed Avad Mer'ab (Beirut: Dârü İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, 2001), 14\234; Müellifün, el-Mevsûatü'l-Fıkhiyye el-Kuveytîyye (Kuveyt: Matbaatü Zâtis-Selâsil, ts.), 32\20-21\98; Ebû 'Abdurrahmân el-Halîl b Ahmed b 'Amr b Temîm el-Ferâhîdî el-Basrî, *Kitâbü'l-'Ayn*, ed. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî (Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 8\137; Fahrettin Atar, “Fetva”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/486.

⁵ Heyet, *el-Mevsûatü'l-Fıkhiyye el-Kuveytîyye*, 21\98.

⁶ Müellifün, *el-Mevsûatü'l-Fıkhiyye el-Kuveytîyye*, 32-20; “Fetva: Şartları ve Adabı” karar no: 153(17/12) (Erişim 04 Nisan 2025).

Hulasa; Fikhî bir meselenin hükmünü fetvaya yetkili kişilerden sormaya istiftâ (suâl), fetvayı isteyene müsteftâ (sâil), böyle bir meseleyi açıklamaya veya meselenin hükmünü sözlü veya yazılı olarak cevaplandırmaya iftâ, verdiği fetva ile hükmü açıklayana da müftî (mucîb) denir⁷.

2.2. Osmanlı Devleti'nde Müftülük Makamının Tarihî Gelişimi

İslam hukukunun temel unsurlarından biri olan fetva kurumu Osmanlı idarî ve hukukî yapısında kuruluşundan itibaren önemli bir yer tutmuştur. Müftülük makamı, Osmanlı Devleti'nde dinî ve hukukî otoritenin en önemli temsilcilerinden biri olmuş, zamanla devletin resmî bir kurumu hâline gelmiş ve idari hiyerarşi içinde kendine güçlü bir yer edinmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde müftülük, kurumsal bir yapıdan ziyade ilmî ve manevî bir otorite olarak varlık göstermiştir. 13. ve 14. yüzyıllarda fetva işleri daha çok din âlimleri ve kadılar tarafından yürütülmüştür. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin (ö.724/1324) kayınpederi ve hocası olan Şeyh Edebalı (ö.726/1326), Osmanlı Devleti'nin ilk dinî otoritelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Şeyh Edebalı'nın vefatından sonra Osman Gazi'nin bacanağı olan Dursun Fakih (ö. 726/1326'dan sonra), fetva ve kadılık görevlerini birlikte yürütmüştür. Bu dönemde müftülük kavramı henüz bağımsız bir kurum olarak şekillenmemiş, daha çok kadılık makamıyla iç içe bir yapı içinde olmuştur⁸.

Osmanlı Devleti genişledikçe ve idarî yapısı kurumsallaştıkça, müftülük makamı daha belirgin hâle gelmiştir. Osmanlı'nın ilk şeyhülislamı olarak kabul edilen Molla Fenârî (ö.834/1431), 15. yüzyılda Bursa kadılığı yaptığı dönemde fetva işleriyle de ilgilenmiştir. Molla Fenârî'nin müftülük otoritesi, Osmanlı hukuk sisteminde fetva mekanizmasının giderek daha kurumsal bir niteliğe bürünmesini sağlamıştır.⁹ En büyük dönüşümlerden biri, Fatih Sultan Mehmed (ö.886/1481) döneminde gerçekleşmiştir. İstanbul'un fethiyle birlikte Osmanlı, bir dünya devleti hâline gelmiş ve hukuk sistemini yeniden yapılandırmıştır. Fatih Sultan Mehmed, 1453 yılında İstanbul'u fethettikten sonra Osmanlı hukuk sisteminde Şeyhülislamlık makamını tesis ederek, müftülerin devlet içindeki rolünü resmîleştirmiştir.¹⁰

Bu süreçte müftülük kurumu, şeyhülislamlık makamı altında bir hiyerarşik düzen içinde organize edilmiştir. Osmanlı hukuk sisteminde müftülerin görevleri daha kesin çizgilerle belirlenmiş, özellikle İstanbul müftüsü, Osmanlı Devleti'nin en yetkili dinî otoritesi hâline gelmiştir. Fatih Sultan Mehmed, 1478'de yayınladığı "Fatih Kanunnamesi" ile şeyhülislamı resmî bir devlet makamı olarak tanımış ve İstanbul müftüsünün yetkilerini genişletmiştir¹¹.

⁷ Fahrettin Atar, "Fetva", TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 04 Temmuz 2025).

⁸ Genel olarak fetva'nın tarihi serüveni için bk. Fahrettin Atar, "İftâ Teşkilatının Ortaya Çıkışı", MÜİFD, s. 3, İstanbul, 1985, 29. Atar, "Fetva". Bab-ı meşihat(şeyhülislamlık) hakkında bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), VII/136-141.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970), 283-285; Mehmet İpşirli, "Şeyhülislam", TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 04 Temmuz 2025); İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenari", TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 04 Temmuz 2025).

¹⁰ Ferhat Koca, "Fetvahane", TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 04 Temmuz 2025).

¹¹ Mehmet Bulut, "Osmanlı'dan Günümüze Müftülerin Seçimleri, Atanmaları ve Seçimlerinde Esas Alınan Eğitim Kriterleri", Dini Araştırmalar 15/41 (2012), 84-86; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 178-180; Murat Akgündüz, "Osmanlı Devleti Teşkilatında İlmîye Sınıfının Yeri", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7 (1999), 249-252.

Bu kurumsallaşma süreci, Yavuz Sultan Selim (ö.926/1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (ö.974/1566) döneminde zirveye ulaşmıştır. Özellikle Yavuz Selim dönemi Zenbilli Ali Efendi (ö.932/1526), Kanuni dönemi İbn Kemal (ö.940/1534) ve Ebu Suud Efendi'nin (ö. 982/1574) şeyhülislamlık makamına getirilmesi, müftülüğün devlet içindeki konumunu daha da güçlendirmiştir. Ebu Suud Efendi, Osmanlı hukuk sistemini daha işlevsel hâle getirmiş, fetva verme yetkisini resmî bir devlet görevi olarak kurumsallaştırmıştır. Ayrıca bu dönemde müftülerin sadece dinî meselelerde değil, idari ve hukuki konularda da yetkili kılındığı görülmektedir.¹²

Osmanlı Devleti'nin genişlemesiyle birlikte, sadece İstanbul'daki müftülük makamı değil, taşra müftülükleri de önem kazanmaya başlamıştır. Osmanlı taşrasında her sancak, kaza ve vilayette müftüler görevlendirilmiş ve bu müftüler, şeyhülislamlık makamına bağlı olarak çalışmıştır. Bu kurum siyasi, sosyal, ekonomik başta olmak üzere hayata dair birçok alanda fetvalar vererek halkın günlük yaşamına doğrudan etki eden bir otorite hâline gelmiştir.

II. Mahmud döneminde Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi yönetim anlayışı doğrultusunda müftülük teşkilatı daha düzenli bir yapıya kavuşmuştur. II. Mahmud, müftülerin yetkilerini belirleyen yeni düzenlemeler yaparak, müftülerin yalnızca fetva vermekle kalmayıp devletin adli ve idari işleyişine de katkıda bulunmasını sağlamıştır.¹³ Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde ise müftülük makamı fetva verme görevi dışında aynı zamanda hükûmet bünyesinde önemli bir konuma ulaşmış, siyasi, idari, adli ve eğitim alanlarında yetki sahibi olarak çok yönlü bir kişiliğe kavuşmuştur.¹⁴

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecine girmesiyle birlikte müftülük makamı da bu dönüşümden etkilenmiştir. II. Abdülhamid döneminde müftülük makamı, devletin resmî bir kurumu olarak daha sistemli bir yapıya kavuşmuş, müftüler hem adli hem de idari konularda önemli roller üstlenmeye başlamıştır. Şeyhülislamlık makamı, Osmanlı Devleti'nin hukuk sisteminde daha güçlü bir konum elde etmiş ve eğitim sisteminde de etkili olmuştur.¹⁵ Ancak Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşanan siyasi değişimler ve modernleşme hareketleri, müftülük kurumunun rolünü değiştirmiştir. 1920 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla birlikte Osmanlı'daki Şeyhülislamlık makamı kaldırılmış ve yerine “Şer’iye ve Evkaf Vekâleti” kurulmuştur. Bu vekâlet, 1924 yılında kaldırılmış ve yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin dinî meselelerdeki otoritesi olarak Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Bu süreçle birlikte müftülük kurumu da Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanarak yeniden yapılandırılmıştır.¹⁶

Özetle Osmanlı Devleti'nde müftülük makamı,¹⁷ kuruluş döneminden itibaren dinî ve hukukî otoritenin en önemli unsurlarından biri olmuştur. İlk zamanlarda kadılarla iç içe geçmiş bir yapı

¹² Murat Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık* (İstanbul, 2002), 40.

¹³ Ahmet Sinan Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 56.

¹⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII/139.

¹⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 181-210; Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları*, 51-60.

¹⁶ İrfan Yücel, “Diyanet İşleri Başkanlığı”, TDV İslâm Ansiklopedisi (04 Temmuz 2025).

¹⁷ Ayrıntı için bkz. Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları*, 60-139.

içinde faaliyet gösteren müftülük, Fatih Sultan Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde resmî kurumsal bir yapıya kavuşmuş ve Şeyhülislamlık makamı ile güçlü bir otoriteye dönüşerek yıkılışa kadar varlığını ve yetkinliğini sürdürmüştür.

2.3. Müftülerin Resmî ve Gayri Resmî Fonksiyonları Çerçevesinde Alay Müftülüğü

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan günümüze kadar, halkın dinî meselelerinin çözüme kavuşturulması ihtiyacından doğan müftülük kurumu, yukarıda kısaca arz ettiğimiz gibi tarihsel süreç içerisinde önemli bir yer tutmuştur.¹⁸ Müftülerin görev ve sorumlulukları fetva vermekle sınırlı kalmamış; kadı naipliği, müderrislik, meclis müftülüğü ve azalığı, mahkeme üyeliği ve şühûdül-hâl¹⁹ gibi çeşitli alanlara yayılmıştır. Bunun yanı sıra toplumsal düzenin sağlanması, miras ve vesayet meselelerinin çözümü, alacak-verecek ihtilaflarının giderilmesi, vakıf mütevelliliği, vergi tahsili, din görevlilerinin seçimi ve denetlenmesi gibi konular da müftülerin sorumlulukları arasında yer almıştır. Aynı zamanda medreselerin ıslahı, yardım ve imar faaliyetleri, ilmî eserlerin telif edilmesi gibi akademik ve sosyal alanlarda da etkin roller üstlenmişlerdir.²⁰ Müftüler, yukardaki görevlere ek olarak askerî alanda²¹ da önemli görevler icra etmişlerdir. Alay müftülüğü, askerî kura meclisi üyeliği, vatan savunması ve bazı durumlarda kumandanlık gibi vazifeler üstlenmişlerdir. Malumdur ki dinî ve manevî değerler, ordunun moral gücünü artırarak savaşta başarıyı mümkün kılan temel unsurlardandır. Bu bilinçle hareket eden Osmanlı ordusunda, askerlerin ibadetlerini yerine getirmesi ve manevî şuur kazanmaları için subay rütbesinde imam ve müftüler istihdam edilmiştir.²²

Çalışmamızla doğrudan ilişkili olan bu askerî-dinî rütbelere arasında özellikle *alay müftülüğü*, Osmanlı askerî teşkilatında mühim bir konum elde etmiştir. Pakalın'ın ifade ettiği üzere alay müftüsü, “alay imamının üzerinde bir rütbeye sahip olan ve sarık taşıyan zabite verilen unvandır.” Teşrifatta binbaşından önce gelmekte; taburlarda askerlerin dinî vecibelerini öğretmekle görevli *tabur imamları* bulunurken, alay düzeyinde bu görev *alay müftüsü* tarafından yürütülmekteydi. Tabur imamları belirli bir süre hizmetten ve liyakatten sonra alay müftülüğüne terfi ederdi. Bu görev, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar varlığını devam ettirerek askerî hiyerarşi içinde din hizmetlerinin kurumsal bir unsurunu teşkil etmiştir²³.

¹⁸ Ayrıntı için bkz. Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzylında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları*, 239.

¹⁹ Osmanlı klasik döneminde mahkemede kadı/hâkimin yanında duruşmalarda hazır bulunan ve genellikle sayıları (farklılık arz etmekle beraber) beş ile on arasında değişen ve kimi zaman da otuza kadar ulaşan aralarında müftü, müderris, emekli kadı ve diğer âlimlerle beraber toplumdaki her meslek ve sınıftan insanlar yargılamaya şahitlik etmektedir. Bu insanlar bazen müşâvere heyeti, bazen verilen karara ve tescillere şahit tutulan müşâhidler topluluğu, bazen yargılamanın, usûl ve kurallar çerçevesinde yapılıp yapılmadığını gözlemleyen murakabe heyeti, bazen de bir ehl-i vukuf (bilirkişi) olarak mahkemede hazır bulunmaktadırlar. Bu şekilde görev yapan heyete şühûdül-hâl denmektedir. (Ayrıntı için bkz. Nasi Aslan, *İslam Yargılama Hukukunda “Şühûdül-Hâl” Jürî – Osmanlı Devri Uygulaması*, 2. baskı, Karahan Kitabevi, Adana 2018)

²⁰ Ayrıntı için bkz. Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzylında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları*, 146-185.

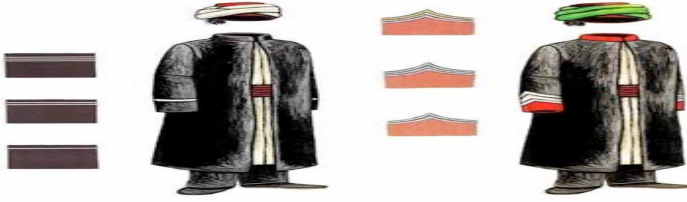
²¹ Osmanlı askerî teşkilat sistemi için bkz. Abdulkadir Özcan, “Osmanlılar”, TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 04 Temmuz 2025).

²² Ekrem Buğra Ekinci, “*Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri*”, Derin Tarih, (Kasım 2020), 75.

²³ Mehmet Zeki Pakalın, “Alay Müftüsü”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1* (1993), 46.

Şekil 1

Alay İmamları Giysi ve Rütbeleri²⁴

İllerde yaptığı hizmetlere kısaca değineceğimiz Alay müftüsü, Osmanlı askerî teşkilâtında askerin dinî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamakla görevli bir din adamı olup, vaaz ve irşat faaliyetleriyle askerin moralini güçlendirmeye çalışır; gerektiğinde cenaze işlemleriyle de ilgilenirdi. Protokolde binbaşidan önce gelen bu rütbe, Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar teşkilat yapısı içinde varlığını sürdürmüştür.²⁵

Klasik dönem Osmanlı ordusunda, padişahlar sefere çıkarken, halk nezdinde itibarı yüksek, etkili ve güvenilir din adamlarını “ordu şeyhi” sıfatıyla orduya dâhil ederlerdi. Ordu şeyhleri, savaş meydanlarında bizzat bulunarak askere moral ve manevî destek sağlar; onlara vaaz ve nasihatlerle savaş şuurunu aşarlardı. Ordu şeyhlerine ek olarak, askerleri teşvik etmek ve maneviyatlarını güçlendirmek üzere başka vaizler de görevlendirilir, bu kişiler dualarla zafer için Allah'a niyazda bulunurlardı. Aynı dönemde Yeniçeri Ocağı'na bağlı Aksaray'daki kışlada bulunan “Orta Camii”, askerî-dinî işleyle dikkat çekerdi. Her yeniçeri ortasında (bölüğünde), askerlere dinî bilgi vermek, namazları kıldırmak ve cenaze hizmetlerini yürütmekle görevli bir imam bulunurdu. Yeniçeriler namazlarını burada yeniçeri ağasıyla birlikte cemaat halinde eda ederlerdi. Ocağın imamlık hizmeti “İmam-ı Hazret-i Ağa” ve yardımcıları tarafından yürütülür; ayrıca bir müderris de eğitim faaliyetleri kapsamında askerlere ders verirdi.²⁶

III. Selim (ö. 1223/1808) döneminde başlatılan askerî teşkilat reformları, din hizmetlerinin yeniden yapılandırılmasını da beraberinde getirmiştir. Nizâm-ı Cedîd projesi kapsamında kurulan Levent Çiftliği'nde imam kadrolarına yer verilmiş, ayrıca Humbaracı ve Lağımçı ortalarında da imam istihdamı öngörülmüştür. Bu imamlar yalnızca beş vakit namazı kıldırmakla değil, aynı zamanda “guzzât-ı İslâm için gerekli olan akaid bilgilerini öğretmek” amacıyla *Birgivi Risalesi*'ni okutmakla da görevlendirilmişlerdir. Nizâm-ı Cedîd'in başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Sultan II. Mahmud (ö.1255/1839) 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı ilga ederek yerine, her biri 150 neferden oluşan 51 bölükten müteşekkil Eşkinci Ocağı'nı kurmuştur.

²⁴ Alay imamları hâki cüppe ve sarık giyerken, gemi imamlarının cüppe ve sarığının rengi siyahtır. Kollarında rütbesini gösteren sırmalı şeritler olur. Solda-siyah renkte olan-yukarıdan aşağı rütbelere (1911): Alay Müftüsü, Alay İmamı, Tabur İmamı. Sağdaki-kırmızı renkte olan- yukarıdan aşağı rütbelere (1861-1908): Alay Müftüsü, Alay İmamı Tabur İmamı. Kaynak: Ekinci, Ekrem Buğra, “Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri”, Derin Tarih, (Kasım 2020), 77.

²⁵ Ziya Kazıcı, “Alay”, TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 04 Temmuz 2025).

²⁶ Ümit Ekin, “Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği”, Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi 10 (2008), 167-178; Kazıcı, “Alay”; Pakalın, “Alay Müftüsü”, 46; Ahmet Aydın, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Devleti'nde Askerî Okullarda Din Eğitimi* (İstanbul Üniversitesi, doktora tezi, 2022), 57-64.; Ekinci, “Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri”, 75.

Bu yeni yapıda her bölüğe bir imam tayin edilmesi, ayrıca birer mektep açılarak askerlere günlük olarak Kur'an-ı Kerim ve ilmi derslerinin verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁷ Dolayısıyla ordu imamlığı müessesesi II. Mahmud'un askeri modernleşme adımlarıyla yeni bir önem kazandı.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu'nda din hizmetleri kurumsal bir yapı kazanmış, imam istihdamı önemli bir unsur olarak yeniden düzenlenmiştir. 7 Temmuz 1826 tarihli Kanûn-nâme-i Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'ye göre her biri 1526 neferden oluşan tertipler 12 "saf'a ayrılmış; her safa, İstanbul kadısının onayıyla bir imam atanması öngörülmüştür. Bu imamlar, askerlere cemaatle namaz kıldırmanın yanı sıra, kışlalarda Kur'an tilaveti ve temel dinî eğitimden sorumlu tutulmuştur²⁸.

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu ile birlikte din hizmetleri yalnızca muvazzaf birliklerle sınırlı kalmamış; serhad kaleleri, teknik sınıflar (tophane ve humbarahaneler), askerî mektepler (deniz ve kara mühendishaneleri), donanma ve tersane gibi pek çok askerî birime, ayrıca 1830 tarihli Maltepe Hastanesi gibi yeni kurulan askerî hastanelere dahi beratla imamlar tayin edilmiştir. Bu din görevlilerinin faaliyetleri zabıtlar tarafından denetlenmiş; zamanla tabur imamlarının statüsü netleşerek kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. 1871 tarihli bir irade ile ise alay imamları arasında imtihanla seçilen ve şeyhülislâmın onayını alan kişiler "alay müftüsü" unvanıyla atanmıştır. Klasik dönemde "ordu şeyhliği" olarak bilinen bu kurum, Asâkir-i Mansûre yapılanmasıyla birlikte "alay müftülüğü"ne dönüşmüş ve Osmanlı'nın sonuna dek varlığını sürdürmüştür.²⁹

II. Meşrutiyet döneminde Sultan Abdülhamid'e bağlı asker ve bürokratların tasfiye edilip yerlerine İttihatçı kadroların getirilmesiyle birlikte, Osmanlı ordusunda dine bağlılık gözle görülür biçimde zayıflamıştır. Subayların, askerlerin ibadetlerini engellemesi ve alenen oruç tutmamaları, 31 Mart Vak'ası'nın³⁰ sebepleri arasında sayılmıştır. Ancak ardı ardına yaşanan askerî yenilgiler, moral bozukluğu ve firarların artması, ordunun manevî yapısının güçlendirilmesinin ne denli önemli olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda 2 Ağustos 1914'te ilan edilen seferberlik ve 14 Kasım 1914'te ilan edilen cihad, dinî-manevî seferberliğin yeniden canlandırılmasına zemin hazırlama girişimleri olarak kabul edilebilir.³¹

²⁷ Ekinci, "Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri", 75-76.

²⁸ Mehmet Beşikçi, "Askerî Modernleşme, Askerî Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusu'nda Tabur İmamları", Akademik İncelemeler Dergisi 11/1 (2016), 10; Ekinci, "Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri", 76.

²⁹ Ekinci, "Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri", 76. Ekin, "Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği", 176; Ordu şeyliği ayrıntılı bilgi için bkz. Ekin, "Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği", 167-168; Kazıcı, "Alay"; Aydın, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Devleti'nde Askerî Okullarda Din Eğitimi*, 57-64; Beşikçi, "Askerî Modernleşme, Askerî Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusu'nda Tabur İmamları", 19; Ekinci, "Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri", 77. Zekeriya Işık, "Manevi ve Psikolojik Bir Unsur Olarak Osmanlı Ordusunda Şeyhler ve Dervişler", Birinci Dünya Savaşı'nda Mevlevî Alayı ve Gönüllü Topluluklar Uluslararası Sempozyumu: Anđan Kara İsmailoğlu -Yakup Şafak (Kırıkkale-Ankara: Kırıkkale Üniversitesi, 2016), 22-24 Ekim 2015.

³⁰ II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan askerî isyan. Ayrıntı için bkz. Azmi Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.

³¹ Ekinci, "Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri", 78.

Balkan Savaşları'ndaki ağır yenilginin ardından, Osmanlı ordusunda askerî imamların maaşlarında iyileştirmeye gidilmiş ve seferberlik sonrasında birliklerdeki boş kadrolara tabur imamları ile alay müftüleri yeniden atanmıştır. Askerin maneviyatını güçlendirmek amacıyla İstanbul'un tanınmış din âlimleri cephelere gönderilmiş; Şeyhülislâmlık da savaşın önemine dair vaazlar vermeleri için İstanbul camilerinde hocalar görevlendirmiştir. Bu süreçte tabur ve alay imamlarına sadece dinî rehberlik değil-çalışmamıza konu olan İzzet Efendi ve risalesinde açıkça görüleceği gibi- aynı zamanda askerlere Türkçe okuma-yazma, hesap öğretimi, akâid bilgisi kazandırma, moral takviyesiyle itaatin sağlanması ve firar ya da kendini yaralama vakalarının önlenmesi gibi birçok ilave görev de resmî olarak yüklenmiştir.³²

Başlangıçta alay müftülüğüne, ilmî ehliyeti haiz ulemeden kişilerin atanması hedeflenmişse de rütbe tevcihinde yaşanan sıkıntılar zamanla bu göreve olan ilgiyi azaltmış; liyakatten uzak atamaların yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu sorunun çözümü amacıyla Aralık 1870'te Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de konu müzakere edilmiş ve nitelikli adayların teşvik edilmesine yönelik bir dizi tedbir kararlaştırılmıştır. Buna göre, alay müftülüğüne aday gösterilecek şahısların gerekli ilmî yeterliliğe sahip olmaları ve bir sınavdan başarıyla geçmeleri durumunda kendilerine “mahreç mevleviyeti” payesiyle birlikte İstanbul müderrisliği ruusu verilmesi öngörülmüştür. Alay imamları arasından müftülüğe yükselecek adayların bu sınavdan geçmeleri zorunlu kılınmış; dışarıdan başvuracak kişilerin ise müderrislik payesine sahip olsalar dahi sınavsız atanamayacakları hükme bağlanmıştır. Ayrıca, alay müftülüğü görevine getirilen kişilere on iki yıllık askerî hizmet mecburiyeti getirilmiş; müftülük sınavında başarısız olan alay imamlarının ise sarf, nahiv ve mantık gibi temel dinî ilimlerde yeterlilik göstermeleri hâlinde görevlerine devam etmelerine izin verilmiştir.³³

Alay müftülüğü görevine dair birçok hatıra ve belge arşivlerde kayıtlıdır. Bu görev, yalnızca dinî rehberlikle sınırlı kalmayıp askerî tecrübelerle de iç içe geçmiş bir nitelik arz etmiştir. Nitekim Balkan Harbi'nde Yunanlılara esir düştükten sonra serbest bırakılan Hoca İsmail Efendi, Van'daki 3. Ordu'ya bağlı 11. Kolordu, 33. Tümen, 97. Alay Müftülüğü görevine atanmıştır. Benzer şekilde Beyazıt Medresesi'nde tahsil gören Mehmet Vasfi Efendi, 7. Ordu'nun 49. Alay Müftüsü olarak hizmet vermiş ve 1891 yılında emekli olmuştur. Alay müftülerinin askerî sahadaki etkinliğine dair bir diğer dikkat çekici örnek ise 1914 yılında Teşkilat-ı Mahsusa Alay Müftülüğü'ne tayin edilen Hafız Mustafa Zeki Efendi'dir. Kendisi, 1918'de Batum civarındaki muharebelerde gösterdiği üstün gayret sebebiyle takdir edilerek ödüllendirilmiştir. Aynı şekilde Hacı Ahmet Nazif Efendi, Balkan Savaşı'nda gönüllülerden oluşturduğu alayın müftüsü ve kumandanı olarak savaşmış, ardından Eşme Müftülüğü görevine geri dönmüştür.³⁴ Bunun yanı

³² Ekinci, “Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri”, 78. Ayrıntı için bkz. Kazıcı, “Alay”; Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konuları*, 191. ; Aydın, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Devleti'nde Askeri Okullarda Din Eğitimi*, 57-64. Örneğin II. Mahmud'un emri üzerine Ayntâbî tarafından Türkçeye tercüme edilen Serahsî'nin Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr adlı eseri, yine padişahın talimatıyla alay müftüleri tarafından askerlere ders kitabı olarak okutulmaya başlanmıştır. (Kadir Sayım, “Serahsî'nin Es-Siyer Şerhinde Gayr-î Müslimlerle İlişkiler”, s.220-221.)

³³ Aydın, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Devleti'nde Askeri Okullarda Din Eğitimi*, 59.

³⁴ Ayrıntı için bkz. Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konuları*, 191-192.

sıra askeri alanda gösterdikleri başarı ve hizmetlerinden dolayı “Milli Ordu Müftüsü” olarak atananlar da bulunuyordu³⁵.

Şekil 2

Mehmet Esat Efendi, *Çine'de Milli Ordu Müftüsü (1882-1957)*³⁶

Askerî alandaki din hizmetlerine dair en dikkat çekici örneklerden biri de risalesi bu çalışmanın konusunu teşkil eden Hacı İzzet Efendi'dir. Nitekim kendisi, risalesinin mukaddimesinde belirttiği üzere, “Memûriyetle Kastamonu'da iken seferberliğin i'lanından sonra kıt'ama ancak Karaağaç'da mülâkî olabildim”³⁷ ifadesiyle hem görev yerinden cepheye intikal sürecini hem de yaşadığı askerî-tecrübi arka planı ortaya koymaktadır. Bu beyan, onun sadece teorik değil, fiilî olarak da savaş ortamında bulunan bir alay müftüsü olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Müftüler ayrıca Millî Mücadele döneminde de daha önceki birçok savaşta olduğu gibi³⁸ sadece dinî rehberlik yapmakla kalmamış, aynı zamanda vatan savunmasına bizzat katılım sağlamış ve kritik roller üstlenmişlerdir; özellikle “askerin maneviyatını” yükseltici vaazlar ve telkinlerle cephedeki önemli aktörlerden biri olmuşlardır.³⁹ Askerî imam ve müftülerin muharebe esnasında gösterdiği cesaret ve fedakârlıklara dair pek çok hatıra arşivlerde yer

³⁵ Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Din Adamları* (Ankara: DiB Yayınları, 1997), I-II/249.

³⁶ Kaynak: Ahmet Sinan Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzylında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 276.

³⁷ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn* (Dersaadet (İstanbul): Matbaa-i Askeriyye, 1915), 4.

³⁸ Haçova Meydan Savaşı'nda (26 Ekim 1596) bizzat savaşa müdahil olmak suretiyle savaşın gidişatını değiştirmişlerdir. Söz konusu bu hadiseye göre Alman kuvvetleri Osmanlı ordusunu geri çekilmeye mecbur bırakmış, hatta bir ara padişahın bile esir düşme ihtimali ortaya çıkmıştı. “Ordu Vaizi Şeyh Hızır Efendi, yeniçerilerden oluşan 100 kadar müridi ile dualar okuyarak Alman askerlerine saldırmış, yanındakilerle birlikte şehit oluncaya kadar savaşmış, onun bu hareketi önce Osmanlı ordusundaki yardımcı sınıfları galeyana getirmiş, ardından da kaçmakta olan askerlerin geri dönerek ordunun toparlanmasını ve zaferi kazanmalarını sağlamıştı.” Işık, “Manevi ve Psikolojik Bir Unsur Olarak Osmanlı Ordusunda Şeyhler ve Dervişler”, 364.

³⁹ Beşikçi, “Askerî Modernleşme, Askerî Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusu'nda Tabur İmamları”, 23; Ekinci, “Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri”, 79.

almaktadır. Özellikle harp meydanlarında, çatışmaların en şiddetli anlarında bizzat çatışma hatlarına katılarak şehit düşen alay müftüsü ve tabur imamlarının sayısı azımsanmayacak düzeydedir. Bu din görevlileri sadece cephede değil, cephe gerisinde de aktif rol üstlenmiş, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kuruluşunda öncülük etmiş, halkı direnişe teşvik etmiş ve gönüllü birliklerin oluşturulmasına önyak olmuşlardır. Nitekim; Çanakkale Savaşları'nda 73. Alay Müftüsü Ali Rıza Efendi, cephede askerlere cesaret aşıladığı sırada şehit düşmüş; 42. Piyade Alayı Müftüsü ise subayların şehit olduğu kritik bir anda birliğin başına geçerek direnişi sürdürmüştür. Balkan Harbi'ne de katılmış olan 97. Alay Müftüsü İsmail Hakkı Efendi ise Erzurum cephesinde Ruslarla savaşırken şehit olmuştur.⁴⁰ Bu hizmete örnek olarak zikredilebilecek diğer bir alay müftüsü de yine risalemizin müellifi Hacı İzzet Efendidir. Zira risalesinde:

Lâkin burada kolordumdan, dolayısıyla kumandan ve arkadaşlarımdan gördüğüm teşvik ve bu bâbda beslediğim emel ile gayet bir kısa zamanda kolordu mıntıkasındaki kıt'alarda bulunan arkadaşlarıma vüs'ümün⁴¹ yettiği derecede i'tâ-yı nesâihte bulunmakla kuvve-i maneviyye ve ictihâdiyyelerinin takviyesi ve te'âlîsine çalıştım. Çok şükür bunun semere-i hasenesi, gâlibiyet-i Osmâniye ile neticelenen Çatalca Muhârebesi'nde görülmüş ve kumandanlarımdan tasdikine iktirân etmiş ise de ber vech-i⁴² ma'lûm Ordu-yı Osmânîyemizin büyük bir muhitte bulunması hasebiyle ayrı ayrı va'z ve nasihate hâl ve vaktimin kifâyet edemeyeceğini anladım.⁴³

Alay müftüleri yalnızca cephede fiilî olarak görev almakla kalmamış, aynı zamanda ilmî ve dinî üretimde de bulunmuşlardır. Özellikle Balkan Harbi ve sonrasında askerî maneviyatı güçlendirmeye yönelik telif faaliyetlerinde belirgin bir artış yaşanmıştır⁴⁴. Bu çerçevede çalışmamıza konu olan ve bir alay müftüsü tarafından kaleme alınan *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn* başlıklı risale, söz konusu telif geleneğinin dikkat çekici örneklerinden biridir.

Osmanlı Devleti'nde müftülere, sundukları hizmet ve sağladıkları katkılar karşılığında çeşitli ihсан ve taltifler yapılmış; kendilerine tayinatlar ve maddi atiyeler tahsis edilmiştir. Görevlerini başarıyla yerine getiren tabur imamları ödüllendirilirken, beklentilerin altında kalanlara ise

⁴⁰ Ayrıntı için bkz. Ekinci, "Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri", 78; Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konuları*, 196-201; Aydın, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Devleti'nde Askeri Okullarda Din Eğitimi*, 64; Beşikçi, "Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusu'nda Tabur İmamları", 22; Mustafa Birol Ülker, "Askeri İmamlar", *Tarih ve Medeniyet Dergisi* 6/61 (Nisan 1999), 61.

⁴¹ "وسع".i. (Ar. vus') Bir işi yapabilme gücü, güç, kuvvet, kudret, iktidar.

⁴² "بروجه" zf. (Fars. ber- "üzere" ve Ar. vech "yüz; yön, taraf" ile ber-vech) Farsça usûlüyle yapılan tamlamalarda kullanılarak önüne geldiği kelimeye "olduğu üzere, olduğu gibi, olarak" anlamları katar.

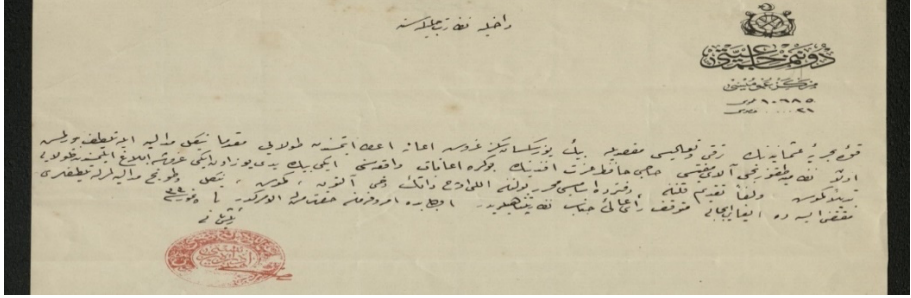
⁴³ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 4.

⁴⁴ Bu neşriyatın bazı önemli örnekleri için bkz. Ömer Fevzi, *Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri: Maneviyat Askerin Ruhudur* (İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1909); Ömer Fevzi, *Maneviyat-ı Askeriye Makaleleri* (İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1911); Ali Rahmi, *Orduda Terbiye-i Maneviye ve Ruhiye* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1911); Hüseyin Hakkı, *Osmanlı Efradının Takviye-i Maneviyatı* (İstanbul: Reşadiye Matbaası, 1914); Üryanizade Ali Vahid, *Askerin İlmihal*. (Beşikçi, *Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusu'nda Tabur İmamları*, 19, Bursalı Tahir Efendi Menakıbı isimli eserinin son kısmında cihada dair kırka yakın eser zikreder.

disiplinî yaptırımlar uygulanabilmekteydi.⁴⁵ Nitekim Çalışmamıza konu olan risalenin müellifi de bu ödül mekanizmasından payını almıştır.

Şekil 3

Alay Müftüsü Hacı Hâfız İzzet Efendi'nin gümüş madalya ile taltifine dair vesika⁴⁶

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nde müftüler, yalnızca dinî rehberlik ve fetva verme işleviyle sınırlı kalmayıp; toplumsal düzenin korunması, adaletin sağlanması ve vatan savunmasında aktif rol oynayan, devlet yapısının temel unsurlarından biri olmuştur. Hem dinî-ilmî hem de idarî ve askerî alanlardaki katkılarıyla Osmanlı yönetiminde önemli ve saygın bir konuma sahip olmuşlardır.⁴⁷

Cumhuriyet döneminde ise Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın dine yönelik olumlu tutumu sayesinde ordudaki din görevlileri varlıklarını büyük ölçüde korumuştur. Her ne kadar alay müftülüğü ve tabur imamlığı kadrolarına yeni atamalar yapılmamış ve mevcut personel görevde kalmışsa da 1937 yılında "tasarruf ve güvenlik" gerekçesiyle deniz araçlarındaki imamlık kadrosu kaldırılmıştır. Bu dönemde Diyanet İşleri Reisi Hamdi Akseki'nin Askerin Din Kitabı ile Şerefettin Yaltkaya'nın Benim Dinim adlı eserleri yayımlanarak askerler arasında yaygın şekilde dağıtılmıştır. Ayrıca, askerler ve askerî öğrenciler arasında Mushaf üzerine yemin etme geleneği sürdürülmüş ve yemin törenlerinde dua edilmesi uygulaması devam ettirilmiştir.⁴⁸

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzylında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konuları*, 222-229; Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları* (Ankara: DİB Yayınları, 1973); Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Din Adamları. Beşikçi, "Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusu'nda Tabur İmamları"*, 24.

⁴⁶ Osmanlıca metnin transkripsiyonu: Osmanlı Donanma Cemiyeti -Merkez-İ Umumiyesi -Dâhiliye Nezâreti Celilesine Kuvve-i Bahriyye-i Osmaniye'nin terakkî ve teâlîsi maksadıyla bin yüz seksen sekiz kuruş îâne itâ etmesinden dolayı mukaddemen nikel madalya ile taltif buyrulmuş olan Nizamiye Dokuzuncu Alay Müftüsü Hacı Hâfız İzzet Efendi'nin, bu kere îânât-ı vâkiasını iki bin yedi yüz on iki kuruşa îblâğ eylemesinden dolayı tebdîlen gümüş ve leffen takdim kılınan defterde esâmîsi muharrer bulunan 53 zâtın dahî altın, gümüş, nikel ve tunç madalyalarla taltifleri muktezâ ise de ifâ-yı acâbî mutavakkıf-ı rey-i âlîy-i cenâb-ı nezâret-penâhileridir. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehül-emrindir. 5 Temmuz 330 (Kaynak: (BOA)Osmanlı Arşivi, "Nizamiye Dokuzuncu Alay Müftüsü Hacı Hafız İzzet Efendi'ye Kuvve-i Bahriyenin Terakkisi İçin Yaptığı Yardımlardan Dolayı Daha Önce Verilmiş Olan Nikel Madalyanın Gümüş Olanla Tebdili ve İsimleri Bildirilmiş Olan Seksen Dokuz Kişinin Madalya ile Taltifi.", (DH. KMS), Kutu: 25 Gömlek: 37).

⁴⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 279; Mehmet İpşirli, "İlmiye", TDV İslâm Ansiklopedisi (Erişim 04 Temmuz 2025).

⁴⁸ İkinci, "Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri", 79.

Şekil 4

Türk ordusundaki son alay müftüsü Hasan Fevzi Akıncı (1885-1961)⁴⁹

1944 yılında Fevzi Çakmak'ın emekliliğiyle birlikte, ordudaki resmi din hizmetleri sonlandırılmıştır. Bu kapsamda tabur imamları ve alay müftüleri ya emekliliğe sevk edilmiş ya da personel ile öğretmen sınıflarına aktarılmıştır. Garnizon ve kışlalarda dinî hizmetler tamamen kaldırılmamış olmakla birlikte, bu hizmetler büyük ölçüde kumandanların takdirine bırakılmıştır. Dinî bilgiye sahip askerlerin bulunması durumunda ise söz konusu kişiler mescitte namaz kıldırmakla görevlendirilmiştir.⁵⁰

Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya katılımı sonrasında Amerikan Ordusu'nda teğmenden tümgenerale kadar uzanan “din işleri subayı” (chaplain) modelinden esinlenilerek, Türk Silahlı Kuvvetleri'nde Genelkurmay Başkanlığı Personel Dairesi bünyesinde Moral Şubesi ile kara, deniz ve hava kuvvetlerinde ayrı ayrı moral şubeleri kurulmuştur. Bu dönemde moral hizmetleri, vaaz verme, namaz kıldırma veya cenaze işleri gibi dinî faaliyetlerden ziyade birliklere eğlence amaçlı şarkıcı getirilmesi ve moral geceleri düzenlenmesi gibi etkinliklerle sınırlı kalmıştır. Bu nedenle moral subaylarının büyük bir kısmı, esas rollerinden ziyade emir subayı gibi farklı askerî görevlerde değerlendirilmiştir.⁵¹

12 Eylül 1980 darbesini takiben, 1984 yılında Kara Kuvvetleri Komutanı olarak göreve başlayan Kemal Yamak dindar bir tutum sergilemiş ve her alaya cami veya mescit açılması talimatını vermiştir. Böylelikle, her alay bünyesinde dinî hizmetlerden sorumlu askerlerin görev yapacağı ibadet mekânları oluşturulmuştur. Ancak Yamak'ın görev süresi sonrasında özellikle 1987'den itibaren bu cami ve mescitlerin bir kısmı kapatılmış; geriye yalnızca büyük karargâhlarda sembolik olarak birer adet bırakılmış ve bu mekânlar daha çok askerlerin camiye katılımının tespiti amacıyla kullanılmıştır. 28 Şubat süreciyle birlikte ise kalan ibadet yerlerinin tamamı kapatılmıştır.⁵²

⁴⁹ Kaynak: Ekinci, “Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri”, 79.

⁵⁰ Ekinci, “Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri”, 79.

⁵¹ Ekinci, “Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri”, 79.

⁵² Birleşmiş Milletler azası olup da ordusunda din subayı bulundurmayan ülkeler arasında Türkiye'nin haricinde Çin, Küba, Angola gibi komünist ülkeler yer alır. Dünya ordularının büyük ekseriyetinde öteden beri din subayları, bazısında din subayı mektepleri bulunur. 1 milyon 360 bin kişilik Amerikan ordusunda 3000 civarında din subayı vardır. 900 bin mevcudunun %8'i Müslüman ve %4'ü Budist olan Rusya ordusunda, 219 papaz, 3 molla (imam) ve 1 de lama (Budist rahibi) bulunmaktadır. Bazı dünya ordularındaki din subaylarının sayısı ve ordunun mevcuduna nispeti şöyledir: İngiltere'de

3. Alay Müftüsü Hacı Hafız İzzet Bey

3.1. Doğumu ve Ailesi

Risalemizin müellifi, Alay Müftüsü Hacı Hafız İzzet Efendi'nin hayatına dair elimizde detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Konuyla ilgili olarak Devlet Arşivleri, Genelkurmay Başkanlığı Arşivleri, TBMM Arşivleri, İSAM Meşihat Uleması Sicili, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İBB Kitaplığı ve çeşitli kütüphaneler gibi birçok veri tabanı taranmıştır. Ayrıca, Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin üç ciltlik *Osmanlı Müellifleri*, Sadık Albayrak'ın beş ciltlik *Son Devir Osmanlı Uleması*, Ali Sarıkoyuncu'nun altı ciltlik *Millî Mücadelede Din Adamları* ve Cemal Kutay'ın *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları* adlı eserleri de incelenmiştir.

Ancak, yapılan araştırmalara rağmen İzzet Efendi'nin doğum yeri, doğum tarihi ve vefatına ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Elde edilen sınırlı bilgiler, risalesinin mukaddimesinde bizzat kendisi tarafından verilen kısa açıklamalar ile arşiv belgelerinde tespit edilen bazı taltif yazıları ve eserinin matbaada basımı ve askerlere dağıtımıyla ilgili birkaç Osmanlıca vesikadan ibarettir. Şu ana kadar bilinen tek kesin bilgi, risalesini yazdığı tarih⁵³ ve bulunduğu yerdir.

Bu bağlamda İzzet Efendi kendisinin verdiği bilgiye göre: Kastamonu da memurluk yapmış, Seferberlik ilanından sonra karaağaçta bulunan ordugâha katılmış, çatalca muharebesinde⁵⁴ bulunmuştur. Ayrıca çalışmamıza konu olan eserini de Çatalca ordugahında telif etmiştir.

3.2. Eğitimi

Kendisinin hafız olduğu nakledilmesine karşın hangi medresede okuduğu ve hocalarına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak kendisinin alay müftüsü olması hasebiyle aldığı eğitim ve geçirdiği aşamalar hakkında yaşadığı asırdan ve o asırda müftü olunması için geçilen aşamalardan hareket ederek, genel bir kanaate varılabilir.

Osmanlı'da eğitim genel olarak sıbyan mektebi ile başlayıp medresede devam ederdi. Medrese mezunları, icazet aldıktan sonra tedris (öğretim), ifta (fetva) veya kaza (yargı) gibi görevlerden birine atanabiliyordu. Müftü yetiştirmek için özel bir okul bulunmamakla birlikte, ilmiye sınıfı genellikle medreselerden yetişmekteydi. 1557'den itibaren medrese eğitimi on sınıf olarak organize edilmiş, 18. yüzyıl başlarından itibaren ise bu sayı on ikiye çıkmış ve 1914'te kurulan Dârü'l-Hilâfet'il-Aliye medreselerine kadar devam etmiştir. Klasik Osmanlı medrese eğitimi yaklaşık 20 yıl sürer; mezunlar ya müderris olarak yükselir ya da kadı ve müftü olarak atanırlardı. Süleymaniye Medresesi mezunları ayrıca çeşitli dini, idari ve askerî görevler üstlenirdi. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim sıbyan ve rüşdiye (ilk-orta okul), idadi

150/150 bin, Almanya'da 200/180 bin, İsviçre'de 250/21 bin, Fransa'da 312/204 bin, Norveç'te 55/23 bin, Danimarka'da 118/14,5 bin (96 kara, 7 deniz ve 15 hava), Finlandiya'da 46/21,5 bin, İtalya'da 162/171 bin, Hollanda'da 150/35 bin (54 Katolik, 52 Protestan, 2 Yahudi, 2 Müslüman, 2 Hindu ve hiçbir dine mensup olmayanlar için 1964'den beri 38 tane hümanist), Kanada'da 337/67,5 bin, Avusturya'da 43/21 bin, Avustralya'da 67/50 bin." (kaynak: Ekinci, "Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri", 78-79.)

⁵³ 15 Kânun-ı Evvel 1328 (Milâdî: 28 Aralık 1912)

⁵⁴ bkz. Bursalı Mehmed Nihad, *Balkan Harbinde Çatalca Muharebesi*, ed. Kasım Bolat (İstanbul: Çatalca Kaymaklığı, 2013); Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913)*, II. Cilt, 1. Kitap, Birinci Çatalca Muharebesi (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1983).

ve sultaniye (orta-lise), yüksek mektepler olmak üzere üç aşamaya ayrıldı. Müftüler, bu eğitim kademelerini tamamladıktan sonra medrese tahsili alır, bazıları da özel derslerle kendilerini geliştirdi. II. Meşrutiyet sonrası medreselerde reformlar yapıldı. 1909'da kabul edilen Medâris-i İlmiye Nizamnamesi ile yıllık eğitim süresi ve ders programı düzenlendi. Programda sarf, nahiv, Kur'an, fıkıh, tefsir, hadis, akaid, tarih, mantık gibi dersler yer aldı. Başarısız öğrenciler sınıfta kalır veya medreseden çıkarılırdı. Mezunların müderrislik, müftülük gibi görevlere atanması sınavla gerçekleşiyordu.⁵⁵

Sonuç olarak, yukarıda kısaca aktarmaya çalıştığımız üzere İzzet Efendi'nin yaşadığı dönemin eğitim sistemi, kurumları ve programları göz önünde bulundurulduğunda, alay müftülüğü gibi önemli bir göreve gelebilmesi için çok sayıda eğitim ve öğretim aşamasını tamamlamış ve çeşitli sınavlardan başarıyla geçmiş olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Her ne kadar özel dersler alıp almadığına dair kesin bir bilgi bulunmasa da farklı ilim dallarında uzun süreli dersler aldığı ve bu alanlarda yetkinlik kazandığı, kaleme aldığı risaleden açıkça anlaşılmaktadır. Özellikle hafız olması, eserinde birçok âyet ve hadisi konu bütünlüğü içinde akıcı, doğru ve etkileyici bir şekilde kullanabilmesi; âyet ve hadislerin anlamlarını isabetli biçimde aktarabilmesi; yaptığı çıkarımların sağlamlığı ve konuları işlerken yer verdiği menkıbeler, onun ilmî bir birikime ve yorum gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Bunlara ek olarak, fıkıh alanındaki bazı fetvalara yer vermesi, tarihi olayları aktarışındaki doğruluk ve anlatım yeteneği, şiir yazabilme kabiliyeti gibi özellikler, müellifin yalnızca bir alanda değil, çok yönlü bir şekilde yetiştiğinin önemli göstergelerindedir.

3.3. Alay Müftülüğü Dönemi ve Vefatı

İzzet Efendi'nin bu görevi Karaağaçta 'ki ordugâh ve çatalca muharebesi dışında nerede ve ne kadar süre ile devam ettirdiğine dair elimizde bilgi bulunmamaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi uzun bir araştırmaya rağmen vefatına dair bir bilgiye de rastlamadık.

3.4. Eserleri

Araştırmamız neticesinde İzzet Efendi'nin eserleri üzerinde bugüne kadar herhangi bir akademik incelemenin yapılmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca yürüttüğümüz kapsamlı kütüphane ve arşiv taramalarında, çalışmamıza konu olan risale dışında müellife ait başka bir kitap ya da ilmî çalışmaya rastlanmamıştır.

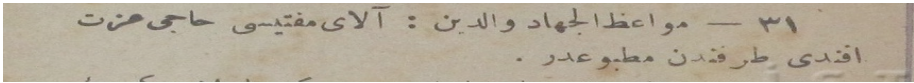
Çalışmamıza konu olan risaleyi, müellifimiz dışında ona nispet eden bir diğer kaynak Bursalı Mehmed Tahir Bey'dir. Tahir Bey, Menâkıb-ı Harb adlı risalesinde Osmanlı tarihindeki bazı kahramanlık menkıbelerini, cihadla ilgili seçkin tarihî şahsiyetlere ait vecizeleri, cihadın faziletine dair bir makaleyi ve Osmanlı müellifleri tarafından cihadın faziletine ilişkin kaleme alınmış otuz sekiz eseri müellifleriyle birlikte zikretmektedir. Bu eserler arasında çalışmamızın merkezinde yer alan Hac Hafız İzzet Efendi'nin risalesi de bulunmaktadır. Tahir Efendi, söz

⁵⁵ Ayrıntı için bkz. Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzylında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konuları*, 85-94.

konusu risaleyi yalnızca adı ve müellifiyle birlikte kaydetmekte; bunun dışında herhangi bir değerlendirme veya açıklama yapmamaktadır.⁵⁶

Şekil 5

Bursalı Mehmed Tahir, *Menâkıb-ı harb eserinde İzzet Efendinin risalesini zikrettiği kısım* ("Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn: Alay Müftüsü Hacı İzzet Efendi tarafından metbûdur.")⁵⁷

4. Cihada Dair Risalesinin Tanıtımı ve Değerlendirmesi

4.1. Risaleye Dair Genel Bilgiler

Şekil 6

Çalışmamıza konu olan *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn* risalesinin kapak sayfası

- *Eserin Adı:* Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn
- *Müellif:* Nizâmiye 9. Alay Müftüsü El-Hâc Hâfiz İzzet
- *Dil:* Osmanlı Türkçesi
- *Nüsha Durumu:* Asıl nüsha Osmanlıca olarak 78 sayfadır.
- *Telif Tarihi:* 15 Kânun-ı Evvel 1328 (Milâdî: 28 Aralık 1912)
- *Telif Yeri:* Çatalca Ordugâhı (Balkan Savaşları, Çatalca Muharebesi esnasında)
- *Basım Yılı:* Rûmî 1331 / Milâdî 1915-1916
- *Basım Yeri:* Dersaadet (İstanbul), Matbaa-i Askeriyye
- *Telif Hakkı:* Ordu-yı Osmânîyye'ye aittir.

⁵⁶ Bursalı Mehmet Tahir Bey'in bu eseri: Ali Kozan - Ali Çakırbaş tarafından "Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tahir Bey'in *Menâkıb-ı Harb Risalesi*" başlıklı bir çalışma ile günümüz Türkçesine aktarılması ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Tarihî Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi- Yıl: 2013, Sayı: 9, Sayfa: 37-71

⁵⁷ Kaynak: Bursalı Mehmed Tahir, *Menâkıb-ı Harb* (Dersaadet (İstanbul): Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1333), 23.

4.2. Eserin İçeriği Hakkında Kısa Tanıtım

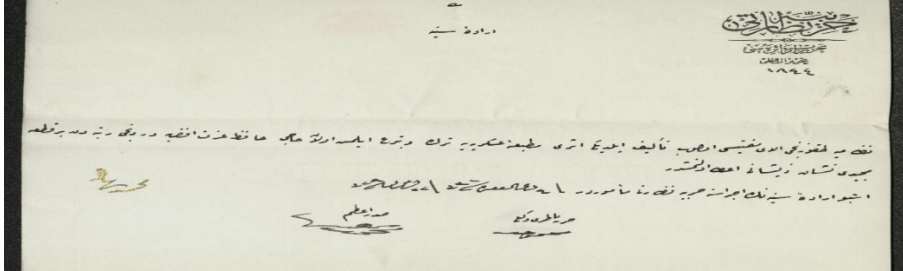
Çalışmamızın konusu olan Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn, isimli eserin muhtevasına baktığımızda; İslâm askerlerine yönelik olarak hazırlanmış, dinî, ahlâkî ve vatanî sorumlulukları merkeze alan kapsamlı bir vaaz mecmuası olduğunu söyleyebiliriz. Eser, öncelikle cihadın faziletlerine (fezâil-i cihâd) dair temel esasları ortaya koymakta; kısa, özlü ve etkileyici sözlerle okuyucunun kalbine hitap eden bir giriş yapmaktadır.

Metin içerisinde yer alan Rumeli ve Cenk Şarkısı, millî duyguları harekete geçiren edebî bir ifade olarak dikkat çekerken, Balkanlarda yaşanan zulmü tüm açıklığıyla anlatmaktadır. Bu bölüm, eserin yalnızca dinî değil, tarihî ve toplumsal bir belge niteliği taşıdığını da göstermektedir. Devamında bazı fikhî çıkarımlar eşliğinde şerâit (cihadın şartları) ele alınmakta; şehitliğin mertebeleri ve uhrevî mükâfatları detaylandırılarak askerî motivasyon güçlendirilmek istenmektedir. İcâne-i Harbiye (harb yardımı) konusuna da yer verilerek cephe gerisindeki destek anlayışının dinî yönü vurgulanmaktadır. Eser, şer'î hükümleri yanlış anlayan iki câhil fırkayı eleştirerek itikadî ve amelî sapmalar konusunda okuyucuyu uyarmakta; doğru din anlayışının esaslarını izah etmektedir. Son bölümde ise dersin hitamında ve İslâm askerlerinin harbe sevki esnasında okunacak duâlar yer almakta; bu duâlar aracılığıyla hem manevî destek hem de zafer temennisi dile getirilmektedir.

4.3. Müellif İzzet Efendi ve Eseriyle İlgili Bazı Önemli Arşiv Vesikaları

Şekil 7

İzzet Efendinin Dördüncü Rütbede Bir Kıt'A Mecîdî Nişânesi Verilmesine Dair Vesika⁵⁸

“Harbiye Nezareti-Muharrirât Dairesi- Muharrirât Kalemi

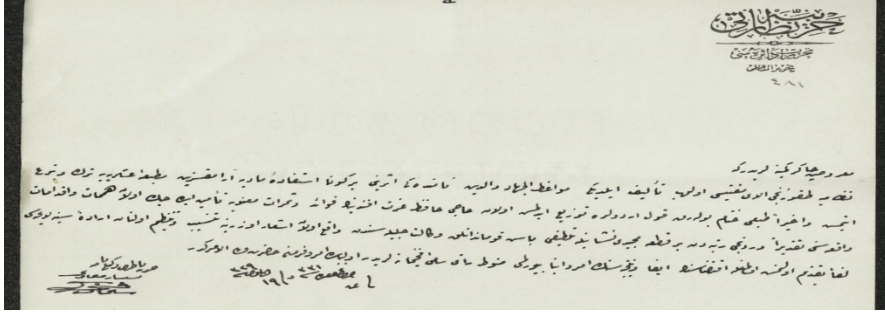
İrâde-i Seniyye

Nizâmiye Dokuzuncu Alay Müftüsü olup telif eylediği eseri Matba'a-i Askeriyye'ye terk ve teberru eylemiş olan Hacı Hâfız İzzet Efendi'nin, dördüncü rütbede bir kıt'a Mecîdî nişâne-i zî-şânî itâ olunmuştur. İşbu irâde-i seniyyenin icrâsına Harbiye Nezâreti memurdur. 4 Zilkâde 1331 / 22 Eylül 1329”

⁵⁸ Kaynak: (BOA) Osmanlı Arşivi, “Nizamiye Dokuzuncu Alay Müfettişi Hacı Hafız İzzet Efendi'ye nişan itası”, (İ.TAL., Gömlek:486 Sıra:4.

Şekil 8

Risalenin Asker-i Matbaaya Tebberru Edilmesi, Dağıtılması ve Mecid-i Nişanı ile Taltifine Dair Vesika⁵⁹

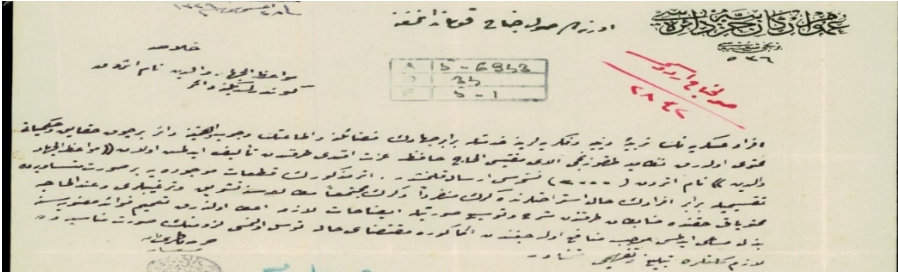
“Harbiye Nezareti-Tahrirat Dairesi-Tahrirat Kalemî

Ma'ruzu çakeri keminelidir ki:

Nizamiye Dokuzuncu Alay Müftüsü olup, telif eylediği Mevâizü'l-Cihâd ve'd-Dîn namındaki eserini bir gûne istifade-i maddiye aramaksızın Matba'a-yı Askerîyeye terk ve teberra etmiş ve ehiren tab'-ı hitâm bularak kolordulara tevzi' edilmiş olan Hacı Hâfız İzzet Efendi'nin fevâid ve semerât-ı mâneviyye temin edecek olan himemet ve ikdâmât vâkasını takdiren dördüncü rütbeden bir kat'a Mecidî nişanıyla taltifi, Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesinden vâk' olan iş'âr üzerine tensib ve tanzîm olunan irâde-i seniyye lâhiyası leffen takdim olunmuş olmakla iktizâsının ifâ ve netîcesinin emr ü iblâğ buyrulması menû-u râ'y-ı sâmi'i-fehîmânelidir. Ol babta emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Eylül 1329-1331 Zilkâde”

Şekil 9

Risalenin 2000 Nüshasının Basılıp Dağıtılmasına Dair Vesika⁶⁰

“Umûmî Erkân-ı Harbiye Dairesi-Birinci Şubesi

Edirne'de Sol Cenah Kumandanlığı'na

Efrâd-ı askeriyenin terbiyye-i dîniyye ve fikriyelerine hizmetle beraber, cihâdın fezâiline ve itâatin vücûbu ehemmiyetine dair birçok hakâyık ve hikemiyâtı muhtevî olarak, Nizâmiye Dokuzuncu Alay Müftüsü El-Hâc Hâfız İzzet Efendi tarafından te'lif edilmiş olan Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn nâm eserden 2000

⁵⁹ Kaynak: (BOA) Osmanlı Arşivi, “Hacı Hafız İzzet Efendi”. İ.TAL., Gömlek:486 Sıra:4.

⁶⁰ Kaynak: Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, askerlerin millî ve ruhi morallerini yükseltmek üzere Nizamiye Dokuzuncu Alay Müftüfettişi Hacı Hafız İzzet Efendi tarafından telif edilen eserin okutturulmak üzere dört yüz nüsha gönderildiği ve kitabın birliklere dağıtılması talebi., kutu:508, Gömlek:38, Sıra:5.

nüşhası irsâl kılınmıştır. Eser-i mezkûrun kıt'ât-ı mevcûdeye bir sûret-i mütesâviyede taksîmiyle beraber, efrâdın hâl-i istirahatlarında gerek münferiden ve gerek müctemî'an mütâla'asına teşvik ve tergîbleri ve 'indel hâce muhteviyâtı hakkında zabitan tarafından şerh ve tevsî' sûretiyle izâhât-ı lâzime itâ olunarak ta'mîm-i fevâid-i mâneviyyesine bezl-i mesâ'î edilmesi, mücîb-i menâfi' olacağından, ona göre muktezâ-yı hâle tevessül olunması lüzûmunun sûret-i münâsebede lâzım gelenlere tebliğ ve tefhîmi temennadır. İstanbul, 28 Ağustos 1329"

4.4. Risalenin İçeriğine Dair Öne Çıkan Hususlar

4.4.1. Telif Sebebi

Söz konusu risale, yalnızca dönemin olaylarını kayda geçirmekten öte toplumsal ve ahlaki bir uyanışa vesile olmayı amaçlayan bir düşünsel metin olarak kaleme alınmıştır. Müellif, özellikle İslam toplumlarında gözlemlenen cihad ruhunun sönükleşmesi, dünyevileşmenin giderek artması ve bu durumun beraberinde getirdiği toplumsal çözülmeye karşı bir ikaz mahiyetinde bu risaleyi telif etmiştir.

Balkan coğrafyasında yaşanan mezalim⁶¹, müellifin dikkatinden kaçmamış; bu elim hadiseler, yalnızca bölgesel bir trajedi olarak değil, aynı zamanda Anadolu başta olmak üzere tüm İslam beldeleri için yaklaşan tehlikelerin habercisi olarak değerlendirilmiştir. Müellifin, Balkanlar'da yaşanan zulümlerin bir benzerinin Anadolu'da da yaşanabileceğine dair vurgusu hem tarihi bir sezgi hem de ümmetin gafletine karşı yapılmış ciddi bir uyarıdır. Bu bağlamda risalenin telif sebebi, dönemin şartları altında toplumun dini ve ahlaki değerlerine yeniden sahip çıkmasını teşvik etmek, cihadın hakiki manasını hatırlatmak ve ümmet bilincinin diri tutulmasına katkı sunmaktır.

Maalesef memleketimizde maârifin lâykıyla taammüm edememesi, birçok din ve asker kardeşlerimizin maâriften hisseyâb olamamaları, daha doğrusu birçokları fezâil-i cihâd lehinde bir fikir hâsıl ve ulviyetini takdîr edememeleri yüzünden, muharebenin beyhûde sefk-i dimâ⁶² ve mezâhim⁶³ ve meşakkatlerden başka bir şey olmadığı sûretinde tefsîr edildiği görüldü⁶⁴...Söylediğim gibi maârifimiz geridir. Bizi irşâd edecek ulemâmımız azdır; bunlar da köyümüze, evimize gelemeler. Bu hâlde bizde cihâdın büyüklüğünü, bundaki sevâbı anlayamayız. Sonra muharebeyi başa gelen bir angarya sûretinde telakkî ederiz. Hâlbuki bu fikir yanlıştır⁶⁵...Ber vech-i⁶⁶ ma'lûm Ordu-yı Osmânîyemizin büyük bir muhitte bulunması hasebiyle ayrı ayrı va'z ve nasihate hâl ve vaktimin kifâyet edemeyeceğini anladım. Bunun için fazîlet-i cihâd hakkında hiç olmazsa asker arkadaşlarımın tenvîr-i fikirlerine hâdim olmak ve cümleye bir hediye-i nâciânede bulunmak ümniyesiyle, bu mev'izâyı Çatalca ordugâhında, bahşâyışde⁶⁷,

⁶¹ Ayrıntı için bkz. Gyula Meszaros, *Balkan Savaşları'ndaki Mezalimler*, Çev. Melek Çolak, Astana Yayınları, 2021.

⁶² "سفك" i. (Ar. sefk) Dökme, akıtma. Sefk-i dem (dimâ): Kan dökme.

⁶³ "مزاحم" i. (Ar. zahmet'ten mezâhim) [Çoğul anlamıyla Türkçe'de türetilmiştir] Sıkıntılar, eziyetler, güçlükler,

⁶⁴ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 3.

⁶⁵ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 3.

⁶⁶ "بروجه" z.f. (Fars. ber- "üzere" ve Ar. vech "yüz; yön, taraf" ile ber-vech) Farsça usûlüyle yapılan tamlamalarda kullanılarak önüne geldiği kelimeye "olduğu üzere, olduğu gibi, olarak" anlamları katar.

⁶⁷ "بخشایش" i. (Fars. bahşiden "bağışlamak"tan bahşâyış) Bağışlama, verme, ihsan. Merhamet, şefkat, af. Öncesi ve sonrasındaki bağlam dikkate alındığında, burada geçen ifade daha çok "dinlenme zamanlarında / istirahat anlarında" anlamında kullanılmış görünmektedir.

çadır altında zamanın kısalığına bakmayarak, kumandanlarım ve arkadaşlarımdan gördüğüm teveccüh ve rağbet üzerine tertîb ve tahrîr eyledim.⁶⁸

4.4.2. Balkan Mezalimine Dikkat Çekmesi, Anadolu'yu Uyarması, Şapka Konusuna Erken Temas

Balkan coğrafyasında yaşanan mezalim, dönemin siyasi, sosyal ve askeri şartlarının bir sonucu olarak tarihe kara bir leke olarak düşmüştür. Söz konusu zulüm ve trajediler, yalnızca bir bölgenin değil, bütün İslam dünyasının vicdanında derin yaralar açmıştır. Müellifin, Balkanlar'da vuku bulan bu acı hadiseleri gözlemledikten sonra, benzer felaketlerin Anadolu'da da yaşanacağına dair öngörüsü; tarih bilinci, siyasi sezgi ve toplumsal çözümlmeye dayanan dikkat çekici bir uyarı niteliği taşımaktadır. Bu tespit, yalnızca bir tahmin değil; dönemin şartları ışığında, gafletin, birlik eksikliğinin ve dünyevileşmenin ağır bedellerine karşı yapılmış keskin bir ikazdır. Bu bağlamda müellif, Balkanlardaki mezalimi bir ibret vesikası olarak sunmakta ve Anadolu halkını, benzer bir akıbetten sakındırmaya davet etmektedir.⁶⁹ Özellikle müellif, camilerin kiliseye, tekkelerin tiyatroya, medreselerin ahıra çevrildiğini; Müslümanların dinlerinden zorla koparıldığını ve kimliklerinin değiştirildiğini dile getirir. Daha da garip olanı şapka giydirme, isim değiştirme, kadınların peçelerinin kaldırılması gibi uygulamaları zikretmesidir.

Bizim abdestsiz bile girmeye hayâ ettiğimiz camiler kilise, tekkeler tiyatro, mektepler meyhane, medreseler hayvan ahır oldu. Oralarda sâkin olan Müslümanlar mahv ve perişan oldu. Pek kıymetli olan din ve imanlarından cebren çıkarıldı. Başlarına şapkalar giydirildi, isimleri değişti, İslam kadınlarının yüzlerinden peçeleri atıldı. Utanmadan İslam kadınlarının gençleri kucağa, ihtiyarları ocağa diye şarkılar çıkarıldı. Biz hâlâ gafletteyiz, gaflette! Rahatımızı bozmak istemiyoruz. Acaba bunlar oldu mu, olur mu? diye şüphe etme! Makam-ı hilafet -Allah etmesin- biraz zayıflasın da sen burada başına şapka geçirmeden durabilecek misin bakalım?⁷⁰

4.4.3. Eserde Yer Alan Bazı Önemli Fikhî Meseleler

Müellif, bu eserinde yalnızca tarihî ve toplumsal tespitlerle yetinmeyip, birçok önemli fikhî meseleye de temas etmekte; bunlara dair dikkat çekici yorumlar ve özgün çıkarımlarda bulunmaktadır. Öncelikle müellif cihadın hükmünü fikhî açıdan ele almakta ve şartlara bağlı olarak farz-ı kifâye olan cihadın, düşman saldırısı durumunda farz-ı ayn hükmü kazanacağını ortaya koymaktadır. Gerçi cihâd farz-ı kifâye; yani bazılarının muhârebeye gitmeleriyle cümlesinden sâkit olur ve bu sûretle cihâda iştirâk etmeyenler günahkâr olmazlarsa da ancak düşmanın bilâd-ı Müslimîne taarruz etmemesiyle meşrûttur. Fakat düşman Müslüman memleketlerine tecâvüz ve orasını fetih ve istilaya kıyâm eylerse, o hâlde kürre-i arzda bulunan bütün Müslümanlara cihâd bi'l-icmâ farz olur. Binâenaleyh bunu ifâ etmeyenler, huzûr-u Rabbu'l-âlemîn'de mes'ûl ve mâ'teb olurlar.⁷¹ Ayrıca müellif gazânın dinî değeri üzerinde

⁶⁸ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 4.

⁶⁹ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 25,26,44.

⁷⁰ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 28-29.

⁷¹ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 40.

durarak, cihadın hac ibadetinden üstün olduğunu güçlü bir biçimde birden fazla yerde savunmaktadır.

İşte askerler! Bütün mesûliyet-i mânevîyesi nefsim'e ait olmak şartıyla ben sizi temin ederim ki gazâ, hacdan mukaddestir. Bir gazi, meydân-ı cihâdda hazır oldukça her an bir hac sevabına mazhar olur. Zira Beyt-i Şerîf'in muhâfazası da meydân-ı gazâda münafıklara, din düşmanlarına müdâfaa ile kâbil olabilir⁷².

Mücahidin savaşta gösterdiği fedakârlığın uhrevî karşılığının büyüklüğünü hatırlatırken, bunu aynı zamanda toplumsal bir hükümle de ilişkilendirir. Özellikle miras paylaşımında erkeklere tanınan iki paylık hissenin, onların Allah yolunda savaşla yükümlü olmalarına bağlanması dikkat çekicidir. "Allah Zü'l-Celâl Hazretleri mücâhidi, kâid üzerine ecr-i azîm ile tafazzul buyurmuştur. Ne büyük saadet ne ulvî tebşîrât! Hattâ mirasta erkekler kadınların iki misli hisseye nâil olması, ancak fî sebîlillâh mücâhede faziletiyle mükellef buldukları için olsa gerektir"⁷³.

Seferdeki askerlerin abdest alırken karşılaştıkları zorluklara çözüm sunan bir fikhî kolaylığı dile getirmektedir. Namazları kısaltma, mesh gibi birçok ruhsata değinmektedir. Çizme ve postal gibi ayakkabıların abdestli olarak giyilmesi şartıyla üç gün üç gece boyunca mesh edilebileceğini hatırlatmakta; böylece askerlerin dinî yükümlülüklerini aksatmadan görevlerini ifa etmeleri için şer'î bir kolaylığı vurgulamaktadır.⁷⁴

Savaş anında askerî disiplinin ve komuta birliğinin önemine vurgu yapmaktadır. Müellif, savaşta yer alan tüm askerlerin-diğer alanlarda olduğu gibi-başkumandanın emir ve talimatlarına tâbi olması gerektiğini ifade etmektedir. Özellikle seferîlik ve ikamet gibi fikhî hükümlerle ilgili kişisel kararların bile komutan iznine bağlı olduğunu belirterek, dini vecibelerin uygulanmasında dahi askerî hiyerarşiye uyulmasının zorunlu olduğuna dikkat çekmektedir.⁷⁵

Müellif, Savaşta bilgi güvenliği ve stratejik gizliliğin önemini vurgulamaktadır. Kumandanların her durumu askerlere açıkça bildirmesinin caiz olmadığını, çünkü erken açıklamaların veya gereksiz ayrıntıların askerî başarıyı engelleyebileceğini, hatta yenilgiye yol açabileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla gizliliğinin de cihadın başarısı için elzem olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁶ Dinî ve toplumsal öncelikler bağlamında askerî yardımların dinî değeri vurgulamakta, orduya maddî yardımda bulunmanın, nâfile hac veya sadaka gibi bireysel ibadetlerden daha faziletli olduğunu belirtmektedir.

Bir de şurası malûmunuz olsun ki: Bugün techizât-ı berriye ve bahriye için îâne vermek, yani hükûmete mâlen yardımda bulunmak, din-i mübin-i İslâm nazarında tatavvu'an sünnet olarak Hicaz'a gitmekten ve nâfile olarak fukarâyâ sadaka vermekten pek çok hayırlıdır. Zira nâsin şiddetle muhtâc olduğu ve umûmun menfaatini hâvi bulunan bir hususu vücûda getirmek, birkaç fakirin ihtiyacını def etmek gibi menfaati umûmiye olmayan cihetten elbet hayırlıdır. Bu

⁷² Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 11.

⁷³ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 14.

⁷⁴ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 43.

⁷⁵ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 43.

⁷⁶ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 19.

zamanda techizât ve donanmaya iâne, hükümete yardım, dâimâ hac, dâimâ cihâd, dâimâ sadaka mesabesindedir. Çünkü bu hususlar sadaka-i câriye ve hayr-ı dâimîdir⁷⁷.

Müellif, gaziye maddî destek sağlayan, onun ailesine bakan ya da onun yükünü hafifleten kimselerin, Allah katında bizzat savaşan mücahit gibi sevap kazanacağını ifade etmektedir. Cihada doğrudan katılmayanların da sevap kazanabileceği önemli bir ilkeye dikkat çekmektedir. Bu yaklaşım, cihadın yalnızca fiilî savaşla sınırlı olmadığı, aynı zamanda toplumsal dayanışma, destek ve sadaklatle de yerine getirilebileceği fikrini taşır. Böylece toplumun her kesimine manevî sorumluluk yüklemekte, herkesin kendi imkânınca bu ulvî gayeye katkı sunabileceğini vurgulamaktadır.⁷⁸

Fıkhi konular arasında dikkate değer diğer önemli bir husus ta; zamanın şartlarına uygun olarak güçlü bir kara ve deniz ordusu hazırlamanın ve cihad için gerekli maddî imkânları seferber etmenin bütün Müslümanlar üzerine farz olduğu vurgulamasıdır. Özellikle o dönemdeki zayıflık ve esaret durumundan kurtulmak için bu görevin artık farz-ı kifâye değil, farz-ı ayn hükmünde olduğu belirtmektedir.⁷⁹

Daha birçok konuya değinen müellifimiz Müslümanların içinde bulunduğu zafiyetin asıl sebebini şeriatın ve dinin hakikatini idrak edememelerine bağlamaktadır. Cihadın zorluklarına sadece dünyevî zararlar (mal kaybı, can tehlikesi) açısından bakanlar, onun uhrevî mükâfatını ve dinî hikmetini göz ardı ettikleri için savaşı kerih (hoş olmayan) bir iş olarak görmektedirler. Oysa gerçek bir anlayışla bakıldığında, cihadın İslâm'ın temel direği, dinin korunmasında sarsılmaz bir kale olduğu belirtir. Bu bağlamda müellif, cihadı hem bireysel bir farz hem de toplumsal bir zorunluluk olarak değerlendirir. Din ve devletin izzeti, şerefi ve kudretinin ancak cihad yoluyla korunabileceğini, bu yüzden İslâm'ın zuhurundan itibaren cihadın İslâmî farzların en üstünlerinden biri kabul edildiğini belirtir.⁸⁰

4.4.4. Eserde Öne Çıkan Diğer Mühim Hususlar

Yukarıda zikredilen meselelerin yanı sıra, müellifin özellikle vurguladığı ve üzerinde hassasiyetle durulması gereken birtakım diğer önemli konular da eserde dikkat çekici bir şekilde ele alınmaktadır. Bu hususlar, dönemin dinî, siyasi ve toplumsal yapısına dair derin gözlemler içermekte olup, yalnızca tarihsel bir arka plan sunmakla kalmayıp, aynı zamanda günümüz okuyucusuna da düşündürücü bir perspektif kazandırmaktadır.

İlk olarak dikkat çekmek istediğimiz husus, müellifimizin, Müslüman toplumun içine düştüğü sosyal ve ahlaki çöküşün temel sebebini Allah'ın emrine muhalefet, yani dinî emirlerin terk edilmesi olarak teşhis etmesidir. Özellikle Enfâl Sûresi 60. âyetinde geçen “Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın” emrine atıf yaparak, bu emrin ihlali neticesinde Müslümanların zillet ve hezimet yaşadığını vurgular. Müellifin ifadesiyle Müslümanlar, “şeriatlı bir Müslümanlık anlayışı” benimsemiş ve dinin sadece ismini taşıyıp özünü terk etmişlerdir. Bu ise “rezaletle” sonuçlanan bir kimlik ve değer kaybına yol açmıştır.

⁷⁷ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 73.

⁷⁸ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 72.

⁷⁹ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 70.

⁸⁰ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 7-8.

Bulduğumuz şu hâl-i esef-i içtimâînin hepsi için bir sebep olduğu gibi, her maraz için de bir devâ olacağını inkâr edemeyiz. Sebep mâlûm... Hülâsası: [60: الأفعال: ﴿وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ﴾] Emr-i cefline muhalefetten ibaret... Biz şeriatsız Müslüman olmak istiyoruz. Şeriatsız Müslüman olmanın en ehven âkıbeti işte böyle büyük rezalettir.⁸¹...Bazı zâhir ve şeriata muhâlif, sarih kabahatlerimiz var. Akıl ve insafa mugayir, pek kötü ahlâkımız var: korkaklık, yalan söylemek, tembellik, itaatsizlik ve namaz kılamamak. Bunlar âdeta bize tabiat olmuş...⁸²

Dikkat çeken başka bir husus da Müellifin, mücahitlere doğrudan hitap ederek onları ölüm gerçeği karşısında bir tercihe çağırmasıdır. Hayatın faniliği ve ölümün kaçınılmazlığı, İslâmî bir hakikat olarak ortada olduğunu vurguladıktan sonra; bu durumda yatak başında acı içinde ölmek yerine, cihad meydanında şan ve izzetle ölmenin daha üstün ve arzu edilir olduğunu ifade etmektedir.

Ey rızâ-yı Mevlâ'yı arayan mücâhidler! Ne bekliyoruz? Daha bundan büyük, kıymetli bir mansıp, bir rütbe var mı ki onunla müftehir olalım? Mademki en son ölüm vardır, hükmi-ilâhî öyledir. Mademki hayat-ı dünya fânîdir, her şey mahvolacaktır. Mademki hayat bizimle kalmayacaktır, yataklarda ser-sefil ölümlerin bin türlü acısını çekmekten ise şanlı, kanlı bahadırılık ve gayet kolay bir ölüm neden istemeyelim?⁸³

Diğer bir husus da sabır kavramını derinlemesine ele alarak geleneksel anlayışların ötesine geçmektedir. Sabrı sadece "katlanmak" olarak görmek yerine, gerçek sabrın mertçe, onurlu ve bilinçli bir göğüs germe hali olduğunu vurgular. Sabır, hakaretlere, zorluklara ve acılara karşı direnen, Allah ve millet yolunda fedakârlıkta bulunan güçlü bir duruş olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca müellif pasif ve edilgen bir sabır anlayışını eleştirir; gerçek sabrın, cesaret ve metanetle zorluklara karşı koymak olduğunu belirtir. Bu bağlamda sabır, yalnızca tahammül etmek değil; rıza, mücadele ve fedakârlıkla kendini gösteren aktif bir erdemdir. Dolayısıyla, kaderin getirdiği olumsuzlukları boyun eğerek kabullenme değil, mücadelecî ve onurlu bir duruş sergilemenin gerçek sabrın gereği olduğunu belirtir. "Fedakârlıkların semtine bile yaklaşmayarak miskin miskin oturmak, sonra da hissesine düşecek rüsvâlîğe⁸⁴ "kader böyleymiş, tahammül etmeli" diye hazmetmeye çalışmak, hiçbir zaman sabır ve metanet değil; olsa olsa kahr ve sefalet, zül ve hakarettir."⁸⁵

İzzet Efendi, savaşın yalnızca maddî sebeplerle açıklanamayacağını, asıl hedefin İslâmiyet'i kökünden söküp yok etmek olduğunu güçlü ve duygusal bir üslupla vurgular. Ona göre düşmanın amacı, sadece toprak kazanmakla sınırlı değildir; asıl gaye Kur'an-ı Kerim'i ve İslâm'ın mukaddes değerlerini ortadan kaldırmak, dinî ve ahlâkî yapıyı bütünüyle tahrip etmektir. Bu çerçevede toprak kaybının salt coğrafi bir mesele olmadığını, aynı zamanda dinin, imanın, iffetin ve namusun da yitirilmesi anlamına geleceğini ifade eder. Bir vatanın işgaliyle birlikte manevî

⁸¹ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 35,53.

⁸² Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 24.

⁸³ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 15.

⁸⁴ i. Rûsvâ olma durumu, rezillik.

⁸⁵ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 20-21.

çözülmenin ve toplumsal çöküşün de kaçınılmaz hâle geleceğini belirterek, bu tehlide karşı güçlü, kararlı ve kapsamlı bir direnişin zaruretine dikkat çeker.⁸⁶

Müellif, eserinin çeşitli bölümlerinde Kur'an-ı Kerim'in İslâm toplumundaki konum ve işlevlerini çok yönlü bir biçimde ortaya koymaktadır. Ona göre Kur'an, sadece bireysel ibadetlerin dayandığı kutsal bir metin değil; aynı zamanda toplumsal düzenin, siyasal yapının, medeniyet tasavvurunun ve ilerlemenin de asli kaynağıdır. Her Müslümanın Kur'an'a karşı hem şahsî hem de toplumsal düzeyde sorumluluklar taşıdığı vurgulanmakta; bu sorumlulukların kapsamının bireysel davranışlardan devlet yönetimine kadar uzandığı ifade edilmektedir. Kısacası müellif, Kur'an'ın hayatın tüm alanlarını kuşatan ilahî bir rehber niteliği taşıdığını özellikle belirtmektedir.

İslâmîyet davasında bulunan her ferdin Kur'an-ı Kerim'e karşı mevkiine göre şahsî, içtimaî, siyasî birçok vezâifî vardır. Çünkü İslâmların kânûnu ve kânûnların esası ancak Kitâb-ı Kerim'dir. O Kur'an-ı Mübin'dir; müminlerin ruhunu, vicdânını terbiye edecek odur. İnsâniyet onda, cemiyet onda, medeniyet onda, terakki ve teceddüt onda, nusret ve saadet onda, her şey onda.⁸⁷ Müellif, Osmanlı ordusunun çok milletli yapısını özellikle vurgulamakta; Laz, Kürt, Arap gibi farklı etnik unsurların orduya katılımıyla İslam ümmetinin ortak savunma iradesine dikkat çekmektedir.⁸⁸

Müellif, özeleştiril ve ahlâkî bir muhasebe yaptığı dikkate değer çarpıcı bir pasaj zikretmektedir. Henüz gerçek bir mücadele başlamadan önce büyülenmenin, yani “denizi görmeden bacak sıvamak”⁸⁹ şeklindeki tedbirsiz ve kibirli bir tutumun, nasıl ahlâkî ve vicdanî bir suç teşkil ettiğine dikkat çekmektedir. Özellikle Osmanlı toplumunun ya da yönetici/askerî kesimin kendine fazlasıyla güvenerek rehavete kapıldığı, gerçekçi bir strateji ve hazırlık yerine hamâsî söylemlere sığınıldığını ifade etmektedir. “Ordumuz etti yemin, titredi hâk-i zemin” gibi abartılı sözlerin karşılık bulmadığını, aksine bu tür boş gururun cezasının acı bir şekilde tecrübe edildiğini belirtmektedir.⁹⁰

İslâmî mücadelede samimiyet, amelî gayret ve fedakârlık vurgusunu merkeze alan oldukça güçlü ve eleştirel bir yaklaşıma sahip müellifimiz, sadece sözle veya temennilerle değil, bizzat eylemle, gayretle, alın teriyle mücadele edilmesi gerektiğini vurgular. Toplumda yaygın hâle gelen tembellik, tevekkülün yanlış anlaşılması ve yalnızca dua ile keramet beklentisi üzerine kurulu bir tutumun, İslâm'ın dinamik dünya görüşüyle bağdaşmadığını ifade etmektedir. Davaya hizmet iddiasında olanların dahi kişisel menfaatlerini ön planda tutmalarını, ümmetin içinde bulunduğu zor koşullara karşı kayıtsız kalmalarını şiddetle eleştirmektedir. Müellif İslâmî mücadelenin çıkar hesabı ile değil, samimi bir adanmışlıkla yürütülmesi gerektiğini hatırlatır. Özetle, zafer, başarı ve ilerlemenin emek, özveri ve fedakârlıkla paralel olduğunu vurgulamaktadır.

⁸⁶ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 28.

⁸⁷ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 32.

⁸⁸ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 47.

⁸⁹ Müellif eserinde deyimini belirttiğimiz şekilde zikretmektedir. Ancak (TDK) ya göre doğru kullanımı; “Dereyi görmeden paçaları sıvamak” şeklindedir.

⁹⁰ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 50.

Lisanen değil, amelen çalışalım. Maatteessüf, amelen çalışmak bugün bizlerde kalmamış gibidir. Bazımız her şeyi oturduğu yerde görmek ister ve her şeyi kadere terk ile, hiç yorulmadan, emek sarf etmeden, yalnız kerâmet ve duâ ile büyük büyük muvaffakiyetlere nâil olmayı bekler. Bu ise Kur'ân ve hadis ile taban tabana zıttır. Bugün İslâm dâvâsında bulunduğumuz hâlde şahsiyetimizi, maaşımızı düşünerek, bir taraftan Müslümanlar kan ağladığı hâlde biz hâlâ ekmek kavgası ediyoruz da sonra yine cennet istiyoruz; cennete girmeyi pek kolay zannediyoruz. Bizim her türlü muvaffakiyetimiz, gâlibiyetimiz kendi fedakârlığımızla kâim ve fedakârlığımız nispetince olacaktır.⁹¹

Müellif, çöküşten kurtulmanın yegâne yolunu Kur'ân'a yönelmekte ve onun ilkelerine sınımsız sarılmakta görmektedir. Geçmişteki ihmallerin ve hataların farkında olmayı gerektiren bir tefekkür ve sorumluluk bilinciyle birlikte, yoğun bir çaba gösterme ve ilme-irfâna sarılma gerekliliğini vurgulamaktadır. İslâm'ın ilerlemeye engel değil; bilakis ilerlemenin öncü bir gücü olduğuna işaret eder. Ayrıca, eğitimin ve bilgi üretiminin cihad içerisindeki yerinin son derece önemli olduğunu belirtir.⁹²

Hafız İzzet Efendi, İslâm şeriatını yanlış anlayarak iki zıt uçta konumlanan iki fırkanın görüşlerini ele alır. İlk grup, sağlam bir itikat ve iyi bir niyetin tek başına yeterli olduğunu, maddî hazırlığa gerek kalmaksızın zafer kazanılabileceğini savunmakta ve böylece tevekkülü İslâm'ın temel ilkelerine aykırı bir biçimde yorumlamaktadır. İkinci grup ise bu aşırı yaklaşımı dinin kendisinden kaynaklanıyormuş gibi göstererek, İslâm'ın ilerlemeye ve gelişmeye engel olduğunu iddia etmektedir.

Müellife göre her iki anlayış da hem cehalete dayalıdır hem de hakikate aykırı bâtil iddialar içermektedir. Bu yanlış tavırları reddeden Hafız İzzet Efendi, Enfâl sûresi 60. âyette geçen "Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın" emrine ve Hz. Peygamber'in zırh kuşanması, hendek kazdırması gibi fiilî uygulamalarına atıfla, İslâm'ın yalnızca manevî boyuta indirgenebilecek bir din olmadığını; bilakis maddî hazırlığı da emreden kapsamlı ve dinamik bir hayat nizamı olduğunu vurgular. Bu bağlamda dinin hakiki anlayışı, tevekkül ile tedbiri; iman ile aklı; maneviyat ile maddiyatı birlikte değerlendiren dengeli bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır.⁹³

Eserin geneline baktığımızda müellifin cihad anlayışında hem ahlâkî temelleri hem de askerî disiplini bir araya getirdiğini rahatlıkla görebiliyoruz. Bu bağlamda cihadın şartlarını belirtirken sadece fiziksel bir savaş değil, aynı zamanda bir iman ve ahlâk imtihanı olduğuna vurgu yapmaktadır.

Gazâ ve muharebenin bazı şartları vardır ki, en başlıcaları: hulûs-u niyet, uluvv-i himmet, sabır ve mukavemettir⁹⁴... İstifâde-i şahsiyeden mucânib olmaktır...⁹⁵ Muharebenin her türlü meşakkatlerine sabretmek ve göğüs germektir...⁹⁶ Meydân-ı gazâda katiyyen ölümden

⁹¹ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 55.

⁹² Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 36-37.

⁹³ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 71-72.

⁹⁴ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 10.

⁹⁵ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 15.

⁹⁶ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 20.

korkmayıp, şehîd olacağım ümidiyle dâimâ düşman tarafına gâyet cesûrâne ve şecîâne saldırmalıdır⁹⁷.

Yukardaki önemli hususlara ek olarak müellif, eserinin muhtelif yerlerinde yalnızca dinî ve fikhî ilkeleri değil, aynı zamanda ahlâkî ve içtimâî erdemleri de güçlü ve veciz ifadelerle vurgulamaktadır. Özellikle cihadın içsel dinamiklerine, toplumsal sorumluluğa ve İslâm ümmetinin ahvâline dair tespitleri, risalenin manevî derinliğini ve aktüel değerini artırmaktadır. Bu bağlamda dikkat çeken bazı beyanları şu şekildedir;

İttihâd, gazâ şerâitinin fâtıhasıdır. Meydan-ı gazâda nifâk ve münâzaa bâisi hezimet, bâdi-i mağlubiyet olur. Sabr ve metânet vâsita-i muzafferiyettir. ⁹⁸...İtaat, ittihat ve ittifak müminlerin şânıdır. Adavet, nifak ve nizâ ise müşriklerin kârıdır⁹⁹...Kuvvet iki kısımdır: maddî, manevî. Ne rûh vücûdsuz tecellî eder ne de vücûd rûhsuz yaşar... Evvelâ kuvvet nâmına lâzım olan şey îmân ve İslâmdır. Her şeyden evvel lâzım olan: i'timâd-ı alellah ve tevekkül billah, istihfâf-ı¹⁰⁰ hayât ve istihkâr-ı¹⁰¹ mevttir¹⁰²...Gazâdan ictinâb, nifâk şâibesindendir. Cihâda intisâb ise tevhdî ve ittifâk şerâitindedir ki bu, İslâmiyetin şânındandır¹⁰³.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde müftülük kurumu, kuruluşundan itibaren dinî, hukukî ve toplumsal rehberlik işleviyle devletin temel kurumlarından biri olmuştur. Alay müftülüğü ise özellikle askerî sahada dinî otoriteyi temsil etmiş; askerlerin maneviyatını canlı tutma, fikhî meselelerde rehberlik yapma ve gerektiğinde doğrudan cephede moral desteği sunma görevleriyle öne çıkmıştır. Bu bağlamda Hacı İzzet Efendi gibi şahsiyetler, sadece din adamı değil, aynı zamanda toplumun ve ordunun ahlâkî muhafızları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışma konusu olarak ele aldığımız *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn* adlı risale hem içerik hem de telif sebebi açısından sadece bir vaaz metni değil, aynı zamanda İslâm toplumunun karşı karşıya kaldığı çözümlere karşı kaleme alınmış bir uyarı ve direniş metnidir. Eserde yer alan fikhî yorumlar, cihadın sadece askerî değil, aynı zamanda sosyal ve ahlâkî bir vecibe olarak anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Hacı Hafız İzzet Efendi, düşman istilası altında cihadın farz-ı ayn olduğunu vurgulamakta; bu bağlamda gazânın hacdan üstün olduğunu dile getirmektedir. Donanma ve askerî teçhizat için yapılan yardımların sadaka-i câriye hükmünde değerlendirileceği, sefer için yardımda bulunanların gazâ sevabına ortak olacağı gibi dikkat çekici hükümler, dönemin askerî-millî seferberliğine dinî bir temel sağlamaktadır.

Risalenin en dikkat çekici yönlerinden biri, Balkanlar'da yaşanan mezalime dair yapılan vurgudur. Camilerin kiliseye çevrilmesi, medreselerin kapatılması, tekkelerin tahkir edilmesi gibi uygulamalar; sadece belirli bir coğrafyada yaşanmış tarihî trajediler değil, aynı zamanda Anadolu'yu bekleyen tehlikelere dair birer işarettir. Müellif bu bağlamda dinî ve kültürel

⁹⁷ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 43.

⁹⁸ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 18.

⁹⁹ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 20.

¹⁰⁰ "استخفاف" i. (Ar. hiffet "hafif olmak"tan istihfâf) Küçük görme, hafif bulma, küçümseme, hor görme.

¹⁰¹ "استحقر" i. (Ar. hakır "horlamak, küçük görmek"ten istihkâr) Hor görme, hakir görme, küçümseme.

¹⁰² Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 32.

¹⁰³ Hafız İzzet Efendi, *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn*, 41.

kimliğin kaybının ağır sonuçlar doğurabileceğini, özellikle isim değiştirme, kadınların peçelerinin yasaklanması ve şapka giyme zorunluluğu gibi uygulamaların olduğunu ve olacağını ifade etmektedir.

Metnin son bölümlerinde yer alan dualar ve askerî motivasyon ifadeleri, eserin sadece teorik bir vaaz metni olmadığını, aynı zamanda cephede okunmak üzere pratik bir rehber olarak kaleme alındığını göstermektedir. “Gazâ, hacdan mukaddestir”, “Şeriatsız Müslüman olmanın âkabeti rezalettir” gibi ifadeler; müellifin itikadî sağlamlığı, ahlâkî sorumluluğu ve siyasi sezgisi ile kaleme alınmış cümlelerdir. Ayrıca ittihadın muzafferiyetin, tefrikanın ise hezimetin sebebi olduğunu belirten tespitleri, günümüz için de geçerliliğini koruyan evrensel mesajlar içermektedir.

Netice itibarıyla, Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn, sadece bir dönemin askerlerine hitap eden bir risale değil; aynı zamanda İslâm ümmetine yönelik tarihî, fikhî ve maneî uyanış çağrısıdır. Balkanlardaki zulümler üzerinden Anadolu'ya yöneltilen uyarı, dini emirlerin ihmalinin nelere mal olabileceğine dair güçlü bir ikazdır. Bu yönüyle eser, dönemin ruhunu yansıtan bir metin olmanın ötesinde dinî ilke ve değerlerin toplumsal hafızada nasıl korunması gerektiğine dair önemli bir örnektir.

Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn gibi Osmanlıca fikhî metinler, dönemin sosyal, siyasi ve dinî dinamiklerini anlamada benzersiz bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu tür eserlerin titizlikle ve sistematik olarak incelenmesi, Osmanlı fıkıh mirasının günümüz akademik literatüründeki temsilini güçlendirecektir. Bu çerçevede Osmanlıca fıkıh metinlerine yönelik disiplinler arası ve kapsamlı araştırmaların artırılması hem tarihî süreçlerin hem de İslâm hukuku anlayışının derinlemesine kavranmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça | References

- Akgündüz, Murat. "Osmanlı Devleti Teşkilatında İlmîye Sınıfının Yeri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1999).
- Akgündüz, Murat. *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık*. İstanbul, 2002.
- Atar, Fahrettin. "Fetva". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/486-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Atar, Fahrettin. "Fetva". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fetva>
- Aydın, Ahmet. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Devleti'nde Askeri Okullarda Din Eğitimi*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-fenari>
- Basrî, Ebû 'Abdurrahmân el-Halîl b Ahmed b 'Amr b Temîm el-Ferâhîdî el-. *Kitâbü'l-'Ayn*. ed. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî. Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Başkanlığı, Genelkurmay. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913), I. Cilt*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Beşikçi, Mehmet. "Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusu'nda Tabur İmamları". *Akademik İncelemeler Dergisi* 11/1 (2016).
- Beydilli, Kemal. "Osmanlılar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar>
- (BOA)Osmanlı Arşivi. "Nizamiye Dokuzuncu Alay Müfettişi Hacı Hafız İzzet Efendi'ye nişan itası", ts. İ.TAL., Gömlek:486 Sıra:4.
- Bulut, Mehmet. "Osmanlı'dan Günümüze Müftülerin Seçimleri, Atanmaları ve Seçimlerinde Esas Alınan Eğitim Kriterleri". *Dini Araştırmalar* 15/41 (2012), 80-98.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Menâkıb-ı Harb*. Dersaadet (İstanbul): Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1333.
- Ekin, Ümit. "Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği". *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* 10 (2008), 167-178.
- Ekinci, Ekrem Buğra. "Tabur İmamları ve Alay Müftülerinden Moral Subaylarına Osmanlı'dan Günümüze Orduda Din Hizmetleri". *Derin Tarih*.
- Genelkurmay Başkanlığı. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913), I. Cilt, Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Genelkurmay Başkanlığı. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913), II. Cilt, 1. Kitap, Birinci Çatalca Muharebesi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1983.
- Hafız İzzet Efendi. *Mevâ'izü'l-Cihâd ve'd-Dîn li-Asâkiri'l-Muvahhidîn*. Dersaadet (İstanbul): Matbaa-i Askeriyye, 1915.
- İşık, Zekeriya. "Manevi ve Psikolojik Bir Unsur Olarak Osmanlı Ordusunda Şeyhler ve Dervişler". *Birinci Dünya Savaşı'nda Mevlevî Alayı ve Gönüllü Topuluklar Uluslararası Sempozyumu*. ed. Prof Dr Adnan Kara İsmailoğlu - Yrd Doç Dr Yakup Şafak. 22-24 Ekim 2015. Kırıkkale-Ankara: Kırıkkale Üniversitesi, 2016.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem el-Efrîkî el-Mısırî. *Lisânü'l-'Arab*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2003.
- İpşirli, Mehmet. "İlmîye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilmiyе>
- İpşirli, Mehmet. "Şeyhülislâm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyhulislam>

- Kara, Ahmet Sinan. *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzylında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Kazıcı, Ziya. "Alay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/347-348. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kazıcı, Ziya. "Alay". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/alay-osmanli>
- Koca, Ferhat. "Fetvahâne". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fetvahane>
- Kol, Meltem. *Birinci Dünya Savaşında Psikolojik Bir Operasyon Olarak Cihad-ı Ekber İlanı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kutay, Cemal. *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*. Ankara: DiB Yayınları, 1973.
- Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi. *Askerlerin milli ve ruhi morellerini yükseltmek üzere Nizamiye Dokuzuncu Alay Müfettişi Hacı Hafız İzzet Efendi tarafından telif edilen eserin okutturulmak üzere dört yüz nüsha gönderildiği ve kitabın birliklere dağıtılması talebi*. kutu:508, Gömlek:38, Sıra:5.
- Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî, Ebû Mansûr. *Tehzîbü'l-Luğa*. ed. Muhammed Avad Mer'ab. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2001.
- Müellifün. *el-Mevsûatü'l-Fikhiyye el-Kuveytiyye*. Kuveyt: Matbaatü Zâtis-Selâsil, ts.
- Nihad, Bursalı Mehmed. *Balkan Harbinde Çatalca Muharebesi*. ed. Kasım Bolat. İstanbul: Çatalca Kaymakamlığı, 2013.
- Özcan, Abdulkadir. "Osmanlılar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar>
- Pakalın, Mehmet Zeki. "Alay Müftüsü". *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 1 (1993).
- Sarikoyuncu, Ali. *Millî Mücadelede Din Adamları*. Ankara: DiB Yayınları, 1997.
- Sayım, Kadir. "Serahsî'nin Es-Siyer Şerhinde Gayr-î Müslimlerle İlişkiler", Orta Asyalı Bir Alim Ve Bir Dünya Hukukçusu Serahsî, Ed. Murteza Bedir, Osman Aydınli, Harun Abacı, Mahmut Yazıcı, 217-251, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Basım, 2022.
- Ülker, Mustafa Birol. "Askerî İmamlar". *Tarih ve Medeniyet Dergisi* 6/61 (Nisan 1999).
- Yücel, İrfan. "Diyanet İşleri Başkanlığı". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Temmuz 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/diyanet-isleri-baskanligi>
- Uluslararası İslam Fıkıh Akademisi. "Fetva: Şartları ve Adabı". Erişim 04 Nisan 2025. <https://iifa-aifi.org/ar/2203.html>
- (BOA)Osmanlı Arşivi. "Nizamiye Dokuzuncu Alay Müfettişi Hacı Hafız İzzet Efendi'ye nişan itası", İ.TAL., Gömlek:486 Sıra:4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- (BOA)Osmanlı Arşivi, "Nizamiye Dokuzuncu Alay Müftüsü Hacı Hafız İzzet Efendi'ye Kuvve-i Bahriyenin Terakkisi İçin Yaptığı Yardımlardan Dolayı Daha Önce Verilmiş Olan Nikel Madalyanın Gümüş Olanla Tebdili ve İsimleri Bildirilmiş Olan Seksen Dokuz Kişinin Madalya ile Taltifi.", (DH. KMS), Kutu:25 Gömlek:37. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi. Nizamiye 9'uncu Alay Müftüsü Hacı Hafız İzzet Efendi'nin Taltifi Hakkındaki Yazışmalar. Kutu.253. Gömlek.265. Sıra:7. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, askerlerin milli ve ruhi morallerini yükseltmek üzere Nizamiye Dokuzuncu Alay Müfettişi Hacı Hafız İzzet Efendi tarafından telif edilen eserin okutturulmak üzere dört yüz nüsha gönderildiği ve kitabın birliklere dağıtılması talebi., kutu:508, Gömlek:38, Sıra:5. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, Kubbealtı Lugatı: <https://lugatim.com>

Osmanlıca Sözlükler, <https://www.osmanlicasozlukler.com/>

YEK, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Erişim 20 Nisan 2025. <https://portal.yek.gov.tr/works/search/full>

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Erişim 25 Nisan 2025. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/>

İSAM Kütüphanesi Kataloğu, Erişim 26 Nisan 2025. <https://kutuphane.isam.org.tr/>

İSAM Kütüphanesi Arşivi, Erişim 30 Nisan 2025 https://arsiv.isam.org.tr/index.php/ulema-sicil-dosyalar;isad?sf_culture=tr

Millî Savunma Bakanlığı, Erişim 30 Nisan 2025. <https://www.msb.gov.tr/ArsivAskeriTarih/icerik/arsiv-ve-askeri-tarih-daire-baskanligi>

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Erişim 30 Nisan 2025. <https://www.tbmm.gov.tr/Kutuphane>

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Erişim 15 Mayıs 2025. <https://sayisalarxiv.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=>

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Erişim 30 Mayıs 2025. “ <https://aturkitapligi.ibb.gov.tr/tr/Anasayfa>

TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/>